2e aflevering

JAN ROMEIN

DE NIEUWE STEM

17e jaargang no. 12
December 1962

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis - W. F. Wertheim; voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somerstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Het abonnementsgeld kunt U storten op giro 252646 t.n.v. adm. De Nieuwe Stem, Kerkstraat 48-50, Monnickendam.

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Mevr. S. Prins, Schalk Burgerstraat 32 3, Amsterdam-O. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Tristan Haan.

J. Presser

DE AMSTERDAMSE SCHOOL

Een herinnering

De ongeveer dertigjarige vriendschap tussen Jan Romein en mij omvatte een geheel van zovele en zo rijkgeschakeerde betrekkingen dat het mij eerlijk gezegd geenszins verraste, de uitnodiging te ontvangen voor een bijdrage aan dit nummer van „De Nieuwe Stem". De redactie was echter bovendien zo vriendelijk, mij een onderwerp aan de hand te doen, dat mij, om meer dan één reden, zeer welkom was. Een van de doorslaggevende was wel, dat ik wegens omstandigheden (gedwongen rust) slechts een korte bijdrage kon leveren — en dit onderwerp, „De Amsterdamse School", heeft, gelijk hieronder blijken zal, geen lange van node. Diezelfde omstandigheden, die naslaan moeilijk en nasnuffelen onmogelijk maken, bepalen niet alleen de afmetingen, maar ook, althans mede, het karakter van mijn artikel: geen studie, geen verhandeling, zelfs geen geschiedenis, alleen maar een herinnering. Ten tweede male: het onderwerp vereist niet méér. Dit is echter wel de plaats voor een enkel voorbehoud: ik moet in deze bijdrage helemaal werken van mijn geheugen uit, zelfs bij een historicus (wie zegt: zeker bij een historicus?) een onbetrouwbaar element, en zo zou wel eens kunnen, dat in Romeins geschriften of brieven op deze of gene plaats iets over de Amsterdamse School voorkomt, dat mij is ontgaan of ontschoten; ikzelf heb er vrijwel nergens over geschreven of gesproken met die ernst die bij iets zo ernstigs tot nu toe leek te passen.

Laat mij een korte, nogal persoonlijk gerichte aanloop nemen tot waar ik heen wil en hier eerst even opmerken, dat Romein geglimlacht zou hebben om

juist deze mij verstrekte opdracht. Overtuigd als hij ervan was, dat bepaalde ervaringen zich bij bepaalde persoonlijkheden zozeer herhalen, dat wij niet meer kunnen spreken van toeval, zou hij daar een mooi bewijs voor hebben gevonden in mijn opgave over de Amsterdamse School te schrijven. Mijn dissertatie immers was gewijd aan een boek, dat er nimmer geweest was; van de vierentwintig „grote mannen" in de monografieënserie „Gastmaal der Eeuwen" kreeg ik een uitvinder (Richard Arkwright) toegewezen, die nooit iets uitgevonden had en nu komt de redactie van „De Nieuwe Stem" bij mij met die Amsterdamse School. Welnu, de aanloop is gedaan en het hoge woord moet er uit: deze Amsterdamse School bestaat niet en heeft nooit bestaan. Ziedaar!

Met deze onthulling zou ik mijn opgave als uitgevoerd kunnen beschouwen en mijn bijdrage besluiten. Iets dat nooit bestaan heeft, komt in de historie immers geen plaats toe? Was het maar zo eenvoudig! Ik geloof niet, dat hun non-existentie de geschiedwetenschap er ooit van weerhouden heeft, aan bepaalde figuren, verschijnselen, feiten, processen enz. geleerde en uitvoerige studies te wijden, zij 't ook niet in de mate van de in dezen nimmer te evenaren theologie. In elk geval, wanneer de Amsterdamse School een legende is, heeft het mogelijk nog altijd zin, na te gaan hoe deze legende heeft kunnen ontstaan.

Ik geloof, dat ik hiervoor terug moet gaan tot de jaren dertig, een decennium van zeer grote betekenis in Romeins leven, de jaren, waarin hij naar allerlei toegroeide, nieuwe problemen opstelde, zijn gereedschap volledig ging hanteren, rijpte tot de eminente geleerde, de stoutmoedige ontdekker, de bezielende voorganger die hij gebleven is totdat de pen hem ontviel. Elders heb ik getuigd van het grote voorrecht, daarvan als vriend en leerling getuige geweest te zijn. Nu heeft men in meer dan één herdenkingsartikel erop gewezen, dat juist in die levensperiode Romein heel sterk gegrepen was door het probleem der objectiviteit. Misschien moet men dit niet helemaal loszien van het volgende: Romein en ik maakten toenmaals deel uit

van het in 1924 opgerichte vriendengezelschap „Unitas Multiplex", een kring, die elke maand bijeenkwam voor het aanhoren en bespreken van een lezing, te houden door een harer leden, vertegenwoordigers van de meest uiteenlopende wetenschappen. Ik herinner mij nog heel goed, dat onze voorzitter, Henk Pos, bij het tienjarig bestaan, dus in 1934, met het voorstel kwam, ons met onze lezingen voortaan te richten op het objectiviteitsprobleem, als kernprobleem in elke wetenschap fundamenteel. Ik weet niet of er tussen Pos en Romein over het opstellen van deze leidraad overleg heeft plaats gehad, het zou mij niet verwonderen; dit immers was als gezegd toen al een kolfje naar Romeins hand, een thema, dat hem trouwens al eerder had beziggehouden, maar dat hem steeds meer en meer in beslag nam. In dit verband moet men — ook daar is al op gewezen in een herdenkingsartikel — Romeins toenemende belangstelling zien voor het probleem van het historische „beeld". Bewijs? Zijn dissertatie (1924) reeds behandelde eigenlijk bepaalde kanten van wat op blz. 4 het „Dostojewskij-beeld" heet en in zijn bundel *Het Onvoltooid Verleden* vindt men een studie, geheten „Het geschonden beeld", gedateerd 1932. Dit is dan het beeld van de Renaissance, geschonden, maar nog niet „vergruisd"; het is lonend, deze titel, maar ook het hele stuk, te vergelijken met de vroeger verschenen studie van Huizinga, „Het Probleem der Renaissance". Het valt niet moeilijk te ontdekken, dat het analytische element, bij Huizinga overigens geenszins afwezig, bij Romein meer en meer het descriptieve doordringt — geheel in de lijn van zijn ontwikkeling naar de theoretische geschiedenis toe (belangstellenden zou ik hierbij ook even attent willen maken op bijvoorbeeld de diesrede van H. Brugmans (8 januari 1927), „Het beeld der Maagd"; de vergelijking van deze drie is helemaal leerzaam, juist omdat het soms om zulke subtiele verschillen gaat!).

Als hoogtepunten in Romeins werk met betrekking tot juist deze beeldproblematiek dient men m.i. te beschouwen zijn intreerede van 16 oktober 1939 („Het

vergruisde beeld") en zijn inleidend hoofdstuk in het werk van „B. W. Schaper", „De Tachtigjarige Oorlog" (1941, blz. 1-31), geheten „Spieghel Historiael van de Tachtigjarige Oorlog" en later opgenomen in zijn bundel *In Opdracht van de Tijd* (daar vindt de lezer de voetnoten, die „B. W. Schaper" bij wijze van experiment uit het hele boek gebannen had). Vooral de eerste bladzijden van deze „Spieghel Historiael" behoren m.i. tot het allerbeste, wat ooit in ons vak, nationaal zowel als internationaal, is geleverd en met weemoed denk ik aan ons zeer nauwe contact juist in die periode (het eerste oorlogsjaar!); een gelukkig toeval heeft een tot mij gerichte brief van zijn hand gered, die ik als een mijner kostelijkste herinneringen aan deze uitzonderlijke mens en geleerde bewaar. Hij heeft mij ongetwijfeld meer dan eens over de problematiek om dat beeld heen onderhouden in de periode 1939/1941, bijvoorbeeld wanneer wij getweeën na zo'n U.M.-lezing naar huis wandelden (wij woonden heel dicht bij elkaar). Ik weet wel zeker dat ik een keer op een late avond tegen hem gezegd heb, dat zijn centraal stellen van dit beeldprobleem, wanneer hij navolgers zou vinden, ertoe zou kunnen leiden dat men in den lande van een Amsterdamse School van historici zou gaan spreken; ik geloof dat Romein dat toen wel grappig vond, maar niet méér dan dat. Hij of ik zullen er nog wel eens op teruggekomen zijn, maar, als gezegd, voor zover mijn herinnering gaat, niet als op iets dat méér betekende dan de andere losse opmerkingen of grapjes, die wel eens in onze conversatie voorkwamen, want ik zou niet gaarne suggereren, dat wij op onze avondwandelingen (na de bevrijding, na afloop onzer colloquia, een tijdlang zeker éénmaal per week) plechtstatig voortschreden als Plato en Aristoteles, door Rafaël vereeuwigd aan het hoofd van een andere school: die van Athene.

Ik sprak van navolgers. Zij zijn niet uitgebleven; ik kan hiervoor voetstoots drie na-oorlogse dissertaties noemen, onder zijn leiding tot stand gekomen, die van Ph. de Vries: Het beeld van Lodewijk XIV in de Franse geschiedschrijving, 1947; H. Schulte Nord-

holt: Het beeld der Renaissance. Een historiografische studie, 1948; en I. Schöffer: Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie, 1956. Trouwens, de laatste onder zijn leiding gereed gekomen dissertatie, die van de zowat twee weken voor zijn overlijden gepromoveerde M. A. P. Meilink-Roelofsz, „Asian trade and European influence", bevat dan niet in de titel een zo duidelijke vingerwijzing, maar houdt zich wel degelijk bezig met de voorstelling, het beeld dus, van deze Aziatische handel en Europese geschiedenis, zoals zich dat gevormd en gewijzigd heeft. Natuurlijk is dit geen Amsterdams monopolie geworden: tenslotte had Geyls Napoleon (volledige titel: Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving, 1946) al evenzeer „Napoleons beeld in de Franse geschiedschrijving", kunnen heten en niemand heeft ooit Geyl ervan verdacht deel te willen uitmaken van de Amsterdamse School.

Tenslotte mag ik nog wijzen op één zijner leerlingen, die, lector geworden, in de titel van zijn openbare les het woord „beeld" tot tweemaal toe hanteerde: de door mijzelf op 11 februari 1947 gehouden rede over „Beeldbaarheid en beeldvorming in de jongste Amerikaanse historie", (herdrukt in mijn bundel „Schrijfsels en schriften", 1961, blz. 54-74).

Resumerend: er heeft geen Amsterdamse School bestaan; niettemin ging er van Romein zoveel uit, dat men alreeds ter zake van een betrekkelijk begrensd theoretisch-historisch probleem zijn invloed op zijn leerlingen en bewonderaars kan aantonen. Romein heeft dan geen school gesticht, des te meer heeft hij school gemaakt.

I. Schöffer

JAN ROMEIN
EN DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

I

Romeins denken en werken stond onder vele innerlijke en uitwendige spanningen. Hijzelf onderging ze zeer bewust, hij wist er zich door geladen en gedreven. Spanningen tussen individu en maatschappij, tussen subject en object, tussen idealen en werkelijkheid, tussen geloof en verdraagzaamheid. Het waren allen polen waartussen de vonk van Romeins inspiratie en bezieling kon heen en weer schieten.

In zulk een spanningsverhouding kwam ook de persoonlijkheid van Romein als Nederlander te staan. Aanvankelijk had hij zich bewust van de nationale banden los willen maken. Toen hij als student omzwaaide van theologie naar geschiedenis deed hij dat zeker niet omdat hij zich in het verleden van zijn vaderland wilde verdiepen. Integendeel, zou men haast zeggen, hij keerde zich juist van Nederland af, zoals hij zich ook van het Christelijk geloof afkeerde. Hij zocht in de geschiedenis antwoorden op toen actuele vragen die boven Nederland uitgingen en los stonden van Nederland. Het jaar van Romeins ommezwaai naar de geschiedenis was niet toevallig 1914. Er gebeurde toen iets in de grote wereld, waar juist het kleine Nederland buiten bleef.

Het trof bovendien ongelukkig dat de gretige en opstandige student Romein in Leiden in P. J. Blok een leermeester voor de vaderlandse geschiedenis vond, die hem onmogelijk kon inspireren tot werkelijke liefde voor dit onderdeel van de geschiedstudie. Blok

had een grote kennis en droeg in hoofd en hart een haast onuitputtelijke kaartenbak van gegevens over de geschiedenis van Nederland, maar zijn boeken noch zijn colleges konden daaraan bevredigende vorm geven. Misschien is Blok in al zijn weltfremde ijdelheid en humorloosheid voor Romein het prototype geworden van de historicus die Romein in ieder geval niet wilde worden. Later zei Romein mij wel eens dat hij Blok vroeger te zeer had onderschat; bij het doorlezen van de in 1957 uitgegeven Correspondentie van Fruin werd Romeins eigen zachtheid getroffen door de vriendelijk-hartelijke toon van Blok's brieven.

Maar ook overigens vond Romein aan de Leidse Universiteit niet die vruchtbare wisselwerking en bezielende leiding bij de hoogleraren, die hij er zocht. De hoogleraren behielden een deftige afstand tot de studenten, hun colleges bleven vaak leescolleges zonder vuur en voor de eigenlijke studie gaven zij zó weinig reële hulp of aanwijzingen, dat zelfstudie de enige weg bleef. Toen later Romein hoogleraar werd, heeft hem de herinnering aan dit Leidse gemis zo dwars gezeten, dat hij juist daarom zich intens met de opleiding van zijn studenten ging bemoeien. De deftigheid van de distantiebewarende hoogleraar had hij geheel afgelegd en geen pudeur verhinderde hem ook de materiële zorgen van zijn studenten openhartig te bespreken. Zijn „Apparaat tot de studie der geschiedenis" [1] was een hulpmiddel dat hij heel bewust in elkaar zette, omdat hij dit juist zelf als student zo bitter had gemist. Zijn Colloquium groeide uit tot een levendige discussiegroep, waarvan Romein de drijvende kracht was.

II

Een ouderwets Leidse distantie van hoogleraar tot student bestond er ook tussen Huizinga en Romein. Huizinga's colleges waren — Romein vertelt het zelf — voor hem bron van bewondering. Diens geschriften bonden Romein zo sterk aan deze leermeester, dat hij

nooit meer zijn trouw en aanhankelijkheid jegens Huizinga verloor, ondanks zijn critiek, ondanks ook die distantie. [2] Want van Huizinga's kant moet Romein zo stel ik het me voor, altijd wat wild en emotioneel, wat ongewoon en vreemd zijn gebleven. Dat begon al met de ietwat dweperige studentenbrief, die Romein hem naar aanleiding van een college schreef: „dat Europa niet verloren kan gaan zolang er nog mensen leefden zoals hij" en met Romeins enthousiaste mededeling aan Huizinga dat hij diens Herfsttij in twaalf avonden had uitgelezen, waarop deze toen glimlachend zei: „En daar heb ik nou twaalf *jaar* aan gewerkt". [3] Die vriendelijk glimlachende, wat verbaasde distantie bleef er tot Huizinga's dood.

Intussen was de geestelijke en emotionele invloed van Huizinga op Romein van onschatbare betekenis. Want in Huizinga's Mens en Menigte in Amerika, in zijn Herfsttij, in zijn Cultuurhistorische Verkenningen — voor Romein de belangrijkste werken van Huizinga — trilde nu juist diezelfde geroerdheid over het heden, die ook Romein gevoelde, gaf die geroerdheid een gelijke drijfkracht tot geschiedstudie als Romein onderging. En Huizinga's belangstelling zwermde ver over de voor Romein benauwende grenzen van Nederland uit. Dat Romein b.v. op het pad van de cultuurhistorie terechtkwam, en niet, zoals zijn politieke keuze zou hebben doen verwachten op dat van de economische en sociale geschiedenis, het was, geloof ik, voor een groot deel terug te voeren op Huizinga's voorbeeld. Hoezeer Huizinga's pogingen tot theoretische bezinning op het vak van de geschiedenis richting gaven aan Romeins eigen theoretisch vuur behoeft slechts te worden aangetoond met een verwijzing naar Romeins „Kanttekeningen bij Huizinga's Cultuurhistorische Verkenningen" (1930). [4]

In enkele opzichten was Huizinga's voorbeeld soms zelfs ietwat té knellend. Wat Romein miste, maar Huizinga bezat, was de artistieke intuïtie. Huizinga ging het meestal in de geschiedenis tamelijk gemakkelijk af. Een zekere lichtvoetigheid in stijl van schrijven en denken was daarvan het resultaat, dat toch

historisch vaak verrassend raak was. Romeins kracht lag veeleer in zijn systematisch redelijke denken, in zijn groot geduld en ontembare arbeidslust, in zijn wijsgerig inzicht en synthetisch vermogen. Misschien zich spiegelend aan Huizinga's wijze van schrijven, werd Romein in zijn stijl iets te gemaniëreerd, iets te vermooid. Terwijl bij Huizinga de invloed van tachtig nog een moderne levende kracht was die hem vorm en zegging gaf, neigde Romeins stijl hier en daar tot archaïsmen en ouderwetse zwaarte. Huizinga's artisticiteit liet hem als het ware natuurlijkerwijze de kunsthistorische en aestetische aspecten van het verleden in zijn cultuurhistorische studie betrekken, bij Romein bleven dergelijke pogingen soms (ik zeg: soms) een wat kunstmatig en geforceerd karakter dragen.

III

Huizinga bleef in Romeins ogen de grote uitzondering in dat historische wereldje van Nederland dat hij na zijn studie zou moeten binnentreden. Hij ging er niet binnen. De critiek die hij op die wereld had, heeft hij later heel duidelijk geformuleerd in zijn bijdrage over „De geschiedschrijving in Nederland in het Interbellum". [5] Hij verweet toen de groep van vakhistorici een nationale afgeslotenheid en beperktheid die hem van den beginne af aan moest tegenstaan. Lees slechts deze boutade: „Geen hunner legde (tijdens de eerste wereldoorlog) de pen neer van zijn gewone werk om erover na te denken of de kanonschoten aan de IJzer soms ook hún bedrijf verstoorden, noch om zich af te vragen of op de slagvelden van Rusland wellicht mede beslist werd over de geldigheid van de waarden, waarvan ook zij vaak zonder het zich bewust te zijn, bij hun arbeid uitgingen". En even verder wees hij erop hoe klein ook juist deze kring bleef, omdat de maatschappelijke mogelijkheden voor het vak geschiedenis in Nederland veel te gering waren (en zijn). [6] Zo kon hij het ook niet laten veel

van het archiefwerk en van de bronnenpublicaties waaraan de Nederlandse vakhistorici werkten enigszins te zien als een struisvogelachtige vlucht voor de werkelijkheid van maatschappij en wereld.

Romein ging zijn eigen gang, datgene lezend, vertalend en bewerkend wat nu juist niet de zorg scheen van de gemiddelde Nederlandse historicus. Hij promoveerde op een literair onderwerp, cultuurhistorisch aangepakt, over Dostojewski, vertaalde Romain Rollands cyclus van Jean Christophe, bewerkte een grote geïllustreerde wereldgeschiedenis en schreef een samenvattend boek over Byzantium. En in zijn politieke, maar ook wetenschappelijke activiteiten zocht hij een wijder publiek dan de vakwereld, omdat hij wist daar meer weerklank te zullen vinden dan bij zijn collegae historici.

Zijn afkeer van het „gewone" historische bedrijf was niet altijd gerechtvaardigd of redelijk gefundeerd. Hij is er later een heel stuk op teruggekomen, al kwam hij er nooit meer toe het gewone werk van archiefstudie of bronnenpublicatie nog op te nemen. Maar er bleef altijd iets zitten van de critiek op bronnen „als poelen", zoals Huizinga had gezegd, op het naïeve objectiviteitsgeloof, op het verdorrend specialisme, waaraan hij het gewone historische bedrijf schuldig verklaarde. Hij kon in die critiek ook geschiedschrijvers en geschiedwerken betrekken die zulk een critiek niet verdienden. De „Idealtypus" van de 19e eeuwse historicus was in Romeins visie dan ook verre van ideaal in de andere zin van dit woord, omdat het heel dichtbij de algemene bovenstaande kwalificatie kwam. Geschiedschrijvers als Ranke of Guizot vonden nooit volledig begrip bij Romein.

Politiek stond Romein als overtuigd marxist, een tijd lang zelfs als partij-communist, evenzeer in een isolement. Tegen de stroom opgaande, kon hij niet anders dan ook daarom zich afkeren van de liberaal-burgerlijke geschiedschrijving, van de zelftevredenheid van Neêrlands zelfstandigheid, van de zichzelf inspinnende genoegzaamheid. Wereldoorlog en revolutie, de internationale krachten van Marxisme, pacifisme,

communisme en internationalisme waren voor Romein in die jaren twintig belangrijker dan het Nederlandse historische bedrijf.

IV

Juist deze wijdere internationale oriëntatie, dit bewuste politieke engagement maakten Romein gevoeliger en profetischer dan vele anderen. Omdat geschiedenis voor Romein „méér" was en „in elk geval nog iets ànders dan wetenschap" kon zich deze gevoeligheid, dit vooruitzien zo sterk uiten in zijn geschiedstudie. Want, zoals hij later schreef, „directer dan enige andere is zij uit het maatschappelijke leven ontstaan en nauwer dan enige andere hangt zij met het geestelijk leven samen. Bovendien eist zij meer dan enige andere naast wetenschappelijke *be*drevenheid persoonlijke *ge*drevenheid" . . . [7]

Zo voltrok zich bij Romein in 1928 een wending: hij begon zich te verdiepen in de geschiedenis van Nederland. Het was het begin van een beleving van het patriottische bij Romein, zoals die bij de grote massa van Nederlanders pas na 1933 zou plaatsvinden. Die wending was des te merkwaardiger omdat juist Romein een internationalistisch Marxist was, omdat hij in zijn studie van de geschiedenis tot dan toe niets voor de „parochiale" vaderlandse geschiedenis had gevoeld. Wellicht was de breuk met de communistische partij de eerste stoot geweest, die hem terugdreef naar het land van herkomst en het volk waaruit hij was voortgesproten. Waarschijnlijk zag hij reeds toen de dreigende ineenstorting van de wankele wereldorde die op de oorlog was gevolgd. En wie weet of hij niet onbewust juist voor eigen land en volk de bedreiging al gevoelde en daardoor de nationale waarden van het kleine land herontdekte.

In 1928 begon Romein een studie die in 1932 tot een indrukwekkende publicatie leidde: *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen.* Hij stapte hiermee de tuin van de

vaderlandse geschiedenis binnen door een heel onverwachte, wat originele, zijdeur. Zonder te behoren tot de nieuwe, zich in specialisme ingravende medievistische school van Oppermann waagde Romein zich aan een middeleeuws onderwerp. Hij koos hiertoe een onderwerp in de geschiedenis van de historiografie, dat in die tijd slechts zeer zelden werd bestudeerd. Hij deed dit bovendien op min of meer programmatische wijze, er de nadruk op leggend dat juist de geschiedschrijving, ondanks en dankzij haar verdichtsels en feitelijke fouten, „de spiegel was van de cultuur van het land en den tijd, waarin zij ontstond, maar tevens één, die, door haar onwillekeurigheid, niet liegen kon". [8] Het werk werd inderdaad een „bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis" — zoals de ondertitel luidt —, een systematische gids en een verzameling korte, kernachtige essays over de verschillende cultuurkringen van middeleeuwse geschiedschrijving en over elke kroniek afzonderlijk.

Ik aarzel niet dit werk een der belangrijkste historische publicaties te noemen die er in het interbellum in Nederland verscheen en het derhalve ook in Romeins oeuvre een grotere plaats te gunnen dan gewoonlijk geschiedt. Romein verrichtte hier pionierswerk, gaf blijk van een grote belezenheid en werkkracht en toonde een sterke zin voor ordening en systematiek. Dat het materiaal beperkt bleef tot de gedrukte kronieken, en daardoor een slechts gedeeltelijk beeld gaf van de geschiedschrijving, heeft Romeins verdergaande cultuurhistorische conclusies enigszins verzwakt. Vier jaar hard werken konden bovendien niet geheel goed maken dat Romein geen medievistische training had genoten. Maar Romein bleek dan toch in staat te bewijzen dat een historiografische studie van een veelzijdige uitgebreidheid als deze als bron voor de beschavingsgeschiedenis zeer goed kon dienen. Het was bovendien merkwaardig te zien hoezeer door dit werk de liefde van Romein voor zijn land en volk heen kon klinken. Vóór alles boeide het hem in al deze middeleeuwse kronieken te zien hoe het zelfbewustzijn van de Noord-Nederlandse natie

in die spiegel van haar beschaving zich ontwikkelde. Misschien overtuigde hij in dit opzicht niet geheel, maar het was toch alsof de patriottische adem aan dit boek een warmte verleende, een innige samenhang ook, die men bij een werk van deze opzet niet zou hebben verwacht.

Hoe komt het dat dit werk zulk een kleine plaats kreeg in Romeins oeuvre? Enerzijds was het boek te vakwetenschappelijk om een groter publiek te bereiken. Anderzijds werd het sterk door zijn originele aanpak en durf in de vakwereld aanvankelijk niet op zijn volle waarde geschat. [9] Pas toen Romeins reputatie door latere publicaties gevestigd was, bleek zijn „Noord-Nederlandse Geschiedschrijving" door historici te zijn aanvaard als de enige bruikbare gids en samenvatting, die er voor dit onderwerp bestond en bestaat.

V

De publicatie van *De Lage Landen bij de Zee* was wel een heel ander lot beschoren toen het in 1934 verscheen. Het werd op slag beroemd, veel gekocht, vaak gelezen en spoedig herdrukt. De wijde spreiding van het werk was mede te danken aan de hoge oplaag, die de uitgever waagde en die de prijs opvallend laag hield. Mede te danken ook aan de voortreffelijke uitvoering en de zeer goed gekozen illustraties, waar de bibliotheekambtenaar Drs. H. van der Bijll eer mee had ingelegd. Maar vooral ook aan de nu in geheel Nederland oplevende patriottische belangstelling voor eigen verleden. Degenen, die het boek kochten en inderdaad lazen, vonden voor die nationale behoefte volle bevrediging. Vanaf het motto-gedicht van Henriette Roland Holst op de tweede pagina tot de laatste gedragen zinsneden in het korte Besluit bleef Romeins patriottische gezindheid, voortdurend gedempt door critische en wijze relativering, de diepe en sonore ondertoon.

Maar Romein had meer geboden voor de studie

van de vaderlandse geschiedenis dan alleen maar een samenvatting die door inhoud en toon zo te rechter tijd in een algemene behoefte voorzag. De verantwoorde samenvatting was op zichzelf een prestatie, waardoor een leemte werd gevuld die reeds sedert Groens handboek of zelfs Wagenaars grote vaderlandse geschiedenis bestond. Noch de oude delen van Arend, of het handboek van Gosses en Japikse, noch Bloks vier delen hadden in die leemte kunnen voorzien, zij waren daarvoor te vormeloos, te zwaar of te lang gebleven. Geyls Nederlandse Stam was wel aan het verschijnen, maar reikte in 1934 nog niet verder dan het jaar 1688 en was in chronologische uitwerking onevenwichtig aan het uitgroeien naar de nieuwe tijd toe. Hier lag echter met De Lage Landen een afgerond boek, geschreven hoofdzakelijk door één hand, die de gehele geschiedenis van Nederland op evenwichtige en overzichtelijke wijze behandelde en dat deed in een goed leesbare vorm. Verrassend werkte ook de nieuwe periodisering die Romein had ingevoerd, de sociaal-historische opzet ervan, de nauwe verbindingen die er gelegd werden tussen de verschillende levensaspecten van politiek, cultuur, economie en sociale structuur. Het was een werk dat ook in de vakwereld als goed werd geaccepteerd en spoedig doordrong tot het hoger onderwijs.

Natuurlijk was het boek niet volmaakt. Persoonlijk vind ik het nog altijd jammer, dat Romein de echt economische hoofdstukken niet voor eigen rekening nam, niet omdat de medewerker P. J. Bouman er zich niet goed van gekweten zou hebben, maar omdat juist in Romeins marxistische overtuiging deze „onderbouw" zo essentieel was. Zelf heeft Romein ingezien dat de hoofdstukken over het Zuiden na de Opstand van Vlaamse medewerkers er wat bijhingen — in de derde druk (1949) liet hij ze dan ook weg. Aan de andere kant is de samenwerking tussen Romein en zijn vrouw in dit werk zo volmaakt geweest, dat zelfs de hoofdstukken die door Romein nadrukkelijk als van de hand van Annie Romein-Verschoor werden aangeduid, volkomen in het geheel opgaan. De sociaal-

historische interpretatie heeft ook nergens de andere levensuitingen op politiek en cultureel gebied scheefgetrokken, of de chronologische orde verstoord. Er zijn in het boek tenslotte enkele hoofdstukken die in hun oorspronkelijkheid en opzet ware kabinetstukjes van zinrijke geschiedschrijving blijven. De twee eerste hoofdstukken „De Bronnen van onze kennis" en „De grond waarop wij staan" vormen hiervan zeer overtuigende voorbeelden.

VI

Het derde grote werk over de geschiedenis van Nederland dat Jan Romein, tezamen met zijn vrouw, publiceerde, hing logisch samen met de „Lage Landen", was er de biografische, cultuurhistorische aanvulling van. In de jaren 1938-1940 verschenen de vier delen *Erflaters van onze beschaving, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* en zij vonden een even, zo niet grotere weerklank bij het Nederlandse publiek. Binnen vier jaren werden de delen viermaal herdrukt en na de oorlog nog eens drie maal.

Ik moet bekennen dat ik de „Erflaters" niet zulk een gaaf werk vind als „De Lage Landen". Niet omdat het per slot van rekening een verzameling is van 36 losse essays. Evenmin omdat de beide schrijvers duidelijker en uitdrukkelijker dan in De Lage Landen hun eigen essays schreven (Annie Romein nam 17 voor haar rekening). Dat er een keuze gedaan moest worden uit de vele gestalten die in aanmerking kwamen, was vanzelfsprekend. Iedere keuze blijft discutabel. Al deze factoren maken deze studies juist boeiend. Voortdurend wordt de lezer tot vergelijkingen gebracht, tot vragen en overwegingen geprikkeld. Toen ik destijds de Erflaters voor het eerst las, werd ik er door meegesleept. Er ging geen dag voorbij of ik had mijzelf, zoals ik dat noemde, op minstens één studie erfgelaten.

Maar achteraf zie ik vooral juist in Romeins essays een zekere ongelijkmatigheid. Sommige essays lijken mij nu wat vlak toe, wat ongeïnspireerd haast. Een

breed redenerende inleiding in lange macaroni-zinnen, loopt uit op een korte typering van de gestalte, Zo zou ik denken, dat Romein meer had kunnen maken van zijn essay over Willem van Oranje, terwijl een beschouwing over Schaepman een betere verantwoording voor de plaatsing in de illustere rij van erflaters zou hebben verdiend. Ik spreek hier opzettelijk van ongelijkmatigheid, want tegenover de zwakkere portretten staan er toch ook onvergetelijke, zoals die over Huig de Groot, — misschien juist voor mij onvergetelijk omdat ik de visie op De Groot die hij daarin geeft niet deel — over Thorbecke of over Domela Nieuwenhuis.

Waaraan ligt deze matheid in enkele van deze essays? Was het omdat Romein soms in zijn figuren niet die spanning tegenover zijn object vond, die Romein zelf later in zijn beschouwingen over de Biografie essentieel vond? [10] Of lag het nog dieper: miste Romein juist in deze periode de algemene spanning in zijn verhouding tot de vaderlandse geschiedenis die hem tot dan toe geladen had? Waren, met andere woorden, zijn gevoelens binnen de Nederlandse natie juist toen té volkomen, té harmonisch? Ik weet het niet. Zeker is het wel dat de schrijvers zelf hun Erflaters als een boodschap voelden van Nederlands zelfgevoel en kracht. „Ons" zeggen zij in het Woord Vooraf: „Ons was het er om te doen, te weten, niet wat Nederland aan Europa, maar wat Europa aan Nederland verschuldigd was".

VII

Was het toevallig dat juist in dat troebele jaar 1939 Romein tenslotte de leerstoel voor vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam kreeg toegewezen? Ja, wanneer men kijkt naar de wijze waarop de benoeming plaatsvond in de gemeenteraad van Amsterdam. Neen, wanneer men let op de parallelle ontwikkeling naar nationaal bewustzijn die zich had voltrokken bij Jan Romein en bij de Nederlandse

natie. Juist in 1939 had de leeropdracht niet een drukkende beperking maar een verwijdende, boven de eigenlijke stof van Nederlands verleden uitgaande, betekenis. En zo ooit dan kon Romein die opdracht toen met volle overtuiging en sterk roepingsbesef aanvaarden.

Hoogtepunt van Romeins eenheidsgevoel met Nederland is te vinden in de rede die hij in november 1940 uitsprak in de aula van de Universiteit over „*Oorsprong, Voortgang en Toekomst van de Nederlandse Geest*". Voor lezers van thans is het nu misschien moeilijk in de slotwoorden van die rede meer dan een fraaie wat gezwollen rhetorische afsluiting te zien: „. . . Onthoudt, dat gij geboren zijt in 't soet Nederland, blijf zijn gedachte trouw en wijk er niet van af". Maar het waren tóen woorden die welden uit het diepst van Romeins hart en onmiddellijk warme weerklank vonden bij de zeer velen binnen en buiten die aula. Het was van Romein een uiting van werkelijk geluksgevoel. Juist in die donkerste tijden van verdrukking en vervolging wist hij zich één met alle Nederlanders die zich te weer stelden tegen de vijand. Voor hem waren toen in het Nederlandse volk de waarden verankerd van vrijheid en verdraagzaamheid die hem zo dierbaar waren. „De Nederlander die zich drager van de Nederlandse geest voelt . . . . . weet dat hij tegen de stroom oproeit, maar daar is hij aan gewend". Had hij niet zelf steeds tegen de stroom opgeroeid? Had hij niet eerder dan anderen juist daarom in het Nederlandse verleden diezelfde trek gevonden?

VIII

Op dit alles volgden na de bevrijding van Nederland tegenslag en teleurstelling. Het is maar al te bekend. Voor Romein waren zij te zwaarder en te ernstiger, te tragischer want dieper gevoeld dan bij menig ander. Niet in zijn persoonlijk leven ondervond hij die tegenslag, want de bezetting had wel benauwenis en soms gruwel gebracht ook over zijn gezin, maar zij

waren er toch heelhuids doorheen gekomen. In zijn openbare carrière kon Romein zijn leerstoel opnieuw innemen en zelfs zodanig omzetten in leeropdracht dat deze hem ook na 1945 kon bevredigen. Maar de teleurstelling lag veel dieper. De „oude tijden keerden weêrom" in Nederland en de eenheid zoals Romein zich die had gedacht, ging verloren. Binnen het historisch vakwereldje laaide een hevige discussie op, waarin Romein een der felst becritiseerde historici werd. Toen Romein tenslotte terugsloeg in zijn „Polemiek" van zijn „In de Hof der Historie", deed hij dat fel en bitter, kwetsend uit gekwetstheid. [11] De koloniale kwestie deed Romein vervreemden van een publieke opinie in Nederland, die in toenemende mate anti-Indonesisch werd. De koude oorlog dreef Nederland naar de zijde van Amerika, terwijl Romein een eigen plaats aan Europa tussen de twee grote vijandige machten had willen geven. Romein moest opnieuw tegen de stroom oproeien. Die stroom was zoveel sterker geworden, nu het Nederlandse stroompje was samengevloeid met de bruisende internationale rivier. Terwijl Romeins isolement vroeger vrijwillig en bewust was aangegaan en aan Romein een zekere bevrediging gaf, viel de nieuwe isolering voor hem veel moeilijker te dragen. Juist omdat hij in de voorafgaande jaren zijn saamhorigheid met Nederland zo sterk had ervaren, was de vereenzaming des te pijnlijker.

In de geschiedstudie werd deze nieuwe keer in Romeins leven pas langzamerhand duidelijk. Aanvankelijk wendde hij zich nog zeker niet af van zijn oude liefde voor de geschiedenis van Nederland. We bezitten van hem uit de tijd tussen 1945 en 1951 de waardevolle historiografische studies over Hooft, Huizinga, Tenhaeff, Vossius en Bakhuizen. De spanning die er weer ontstaan was tussen Romein en zijn Nederland heeft deze wellicht juist daarom zo boeiend gemaakt. Het meest van de oude harmonie uit de bezettingstijd is nog te vinden in het essay over Tenhaeff. [12] Hierin, immers, ging Romein het verst in zijn waardering voor wat voor hem vroeger de dorre geschiedschrijver was geweest. Het werd een indruk-

wekkend staal van menselijk aanvoelen en begrip voor andersoortige wetenschappelijke activiteit. Het essay over Bakhuizen, aan de andere kant, leek geheel geladen te zijn door Romeins doorzien van die andere historicus uit de 19e eeuw, die toen ook, op eigen hartstochtelijke wijze, tegen de stroom op was gegaan. [13]

Omgekeerd is Romein niet plotseling in 1945 tot de algemene geschiedenis gekomen. In alle voorafgaande jaren was hij reeds geboeid geweest door de wijdere historische problemen en ook in zijn beschouwingen over de vaderlandse geschiedenis vindt men daar de neerslag van. Zijn warme pleidooi voor de theoretische geschiedenis had hij o.a. geuit in zijn intreerede toen hij sprak over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand. [14] Zijn ideeën omtrent de Afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon vindt men in foetale vorm in zijn „Oorsprong, Voortgang en Toekomst van de Nederlandse geest". [15] Het beeld van de omslag in 1900 behoefde Romein nog slechts uit te werken in de derde druk van de „Lage Landen" in 1949, *niet* er aan toe te voegen.

Maar na 1945 trad er toch een accentverschuiving op. Meer en meer ging Romein zich bezighouden met andere zaken dan de Nederlandse geschiedenis. Zijn studie over Bakhuizen zou in 1951 de laatste publicatie op dit gebied blijven. Deze verschuiving kan nog het duidelijkst worden aangetoond aan de laatste breed opgezette onderneming voor Romein in dienst van de geschiedenis van Nederland: de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden.* Het plan tot het samenstellen van een nieuw groot standaardwerk was geboren in de bezettingstijd. Na de oorlog begon een redactie, waarin o.a. Romein zitting nam, dit plan uit te voeren. Het eerste van de twaalf geprojecteerde delen kwam uit in 1949. Een hooggestemde Algemene Inleiding van de hand van Romein opent dit deel. Natuurlijk waarschuwt hij dat het geen ideale geschiedschrijving zal zijn, maar uit alles spreekt grote verwachting en vertrouwen. Het laatste, twaalfde deel verscheen in 1958, en alweer is er een inleiding van

Romein. „Alles is nu achter de rug en zo niet vergeten dan toch vergeven", verzucht Romein, nadat hij erop gewezen had dat vele medewerkers moeite hadden om geheel te beantwoorden aan de door de redactie gestelde verwachtingen. Er zijn ook woorden van zelfcritiek die Romein namens de redactie uitspreekt, omdat het standaardwerk niet in alle opzichten geslaagd was. Romein zelf had zich b.v. voorgesteld dat er naast chronologische lengtedoorsneden, ook voor essentiële jaren dwarsdoorsneden zouden zijn gekomen — er was niet veel van terechtgekomen. Het andere ideaal, dat de hoofdstukken zelf integraal een episode zouden beschrijven, was evenzeer mislukt, de medewerkers waren eenvoudig te gespecialiseerd om zulk een zware taak op zich te nemen. Voor Romein persoonlijk was het redactiewerk, dat hij plichtsgetrouw vervulde, van een lust tot een last geworden. Nog het meest tekenend was, dat hijzelf in geen enkel deel van dit standaarwerk een eigen bijdrage had geleverd, zelfs niet het hoofdstuk over de Nederlandse geschiedschrijving.

IX

De verschuiving van Romeins belangstelling naar de algemene geschiedenis hield natuurlijk niet automatisch verlies in. Romeins studiën over de theoretische geschiedenis, de geschiedenis van Azië, het Algemeen Menselijk Patroon of de omslag van 1900 zijn op zichzelf evenzovele bijdragen van waarde. Maar wel geloof ik dat door die accentverschuiving Romein iets van de concentratie verloor, die hij door zijn vroegere object van de vaderlandse geschiedenis had bezeten. Er is in de laatste tien jaren bij Romein een zekere versnippering van krachten geweest. Hij bleek daardoor niet meer in staat om werkelijk gave afgeronde werkstukken af te leveren. Niet alleen door verval van krachten, maar ook door die versnippering bleef het grote werk over 1900 een romp. Was het de onrust van teleurstelling en tegenslag die hier schuld

aan droeg? Zo kan men Romeins afwenden van de geschiedenis van Nederland zien als één der symptomen van diezelfde geestelijke vereenzaming waaronder Romein leed en daardoor ook zijn werk. Maar dit is een ander onderwerp dan ik mij voorstelde te behandelen.

Romein en de geschiedenis van Nederland, deze vruchtbare combinatie, ligt verder terug in tijd dan het jaar van Romeins dood. Zij werd eerder afgebroken. Maar in de beoordeling van Romeins oeuvre komt haar een centrale plaats toe.

---

1 Eerst gegeven als college voor eerstejaars, in 1949 voor het eerst gedrukt.

2 „Huizinga als historicus" in **Tussen vrees en vrijheid,** Amsterdam 1950, blz. 212-42.

3 **a.w.** blz. 213.

4 Herdrukt in **Het Onvoltooid Verleden,** Amsterdam 1937, blz. 65-101.

5 Herdrukt in **Carillon der Tijden,** Amsterdam 1953, blz. 146-80.

6 **a.w.** resp. blz. 146 en 153.

7 idem blz. 149.

8 **Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen,** Haarlem 1932, blz. XXIII.

9 Vgl. b.v. D. Th. Enklaar in **Tijdschrift voor Geschiedenis,** deel 48 (1933), blz. 496.

10 **De Biografie. Een inleiding,** Amsterdam 1946, blz. 145/147.

11 **In de Hof der Historie,** Amsterdam 1951, blz. 9-51.

12 In **Carillon der Tijden,** Amsterdam 1953, blz. 246-76.

31 In **idem,** blz. 202-46.

14 **„Het Vergruisde Beeld"** in **In opdracht van de tijd,** a.w., blz. 74-98.

15 In **idem,** blz. 151, men vergelijke dit met het essay „Het arbeidsbegrip van Oost en West" in **In de ban van Prambanan,** Amsterdam 1954, blz. 59-95.

M. C. Brands

ROMEIN EN HET BUITENLAND

Bij het begin van dit artikel willen we ons meteen de vraag stellen: „Was Romein een internationale figuur?" Deze vraag immers zal voortdurend doorschemeren, wanneer men zich bezighoudt met Romein's relatie tot het buitenland. Werd Romein in het buitenland gelezen, wat is er van hem vertaald?

Hierop moeten we antwoorden, dat er betrekkelijk weinig vertaald is van zijn werk. De Eeuw van Azië heeft de meeste vertalingen opgeleverd, zelfs in het Japans, en dat laat zich door onderwerp en aanpak van dit werk wel gemakkelijk verklaren voor deze tijd. De Engelse vertaling is kort geleden verschenen met een voorwoord van de Indiër Panikkar, waarmee Romein zelf vanwege enige feitelijke onjuistheden niet zo heel erg verheugd was.

Als we verder de vertalingen eens nagaan, dan ontdekken we die van de selectie uit de „Erflaters" door zijn vriend Kaegi, die bij zijn keuze wel al te zeer het kriterium van wat hij zelf wel en niet kende, heeft toegepast. Eveneens bestaat er een Duitse vertaling van „De Biografie".

Van de opstellen is dat over de Theoretische Geschiedenis samengevat of veranderd verschenen in The Journal of the History of Ideas (1948) en in de Schweizer Beiträge van datzelfde jaar. Op die eerste vertaling komen we nog terug.

In het Duitse tijdschrift Die Sammlung van 1950 verscheen een vertaling van „Gedachten over de vooruitgang", die naar ik meen ook in het Pools zijn vertaald.

Neen, vooral uit de vroegere bundels is zeer weinig vertaald, terwijl men van het merendeel toch beslist kan zeggen, dat het er zich door niveau, internatio-

nale oriëntatie van probleemstelling en referentie aan veel buitenlandse literatuur voor geleend zou hebben. De oorzaak is, zoals dikwijls bij vertaling van Nederlandse literatuur, een samenloop van ongunstige omstandigheden geweest. Er is meerdere keren een begin gemaakt, maar het resultaat is uitgebleven. Het is anders gesteld met de latere opstellen, waarbij we vooral denken aan die, welke over niet al te lange tijd in een Nederlandse bundel „Eender en Anders" zullen verschijnen. Het zijn o.a. het essay over het conservatisme in het Festschrift voor zijn vriend Plessner (1957), het A.M.P. in Delta (1959) en in Cahiers d'Histoire Mondiale (1958), over de integrale geschiedschrijving evenals over het humanisme in het boven genoemde Zwitserse tijdschrift, resp. jaargang 1958 en 1960/61. Over dit laatste onderwerp schreef Romein ook in Comprendre 1956, voor welk tijdschrift hij ook in 1958 over China schreef. Voorts vinden we van zijn hand een artikel „Lebensbeschreibung" in de Realenzyklopädie der deutschen Literatur (1959?).

We geven deze opsomming, omdat, wanneer men een buitenlander op Romein's werk wil wijzen, men deze niet zo gemakkelijk vindt. Al met al moeten we dus concluderen, dat er slechts een klein deel van Romein's oeuvre voor de meeste buitenlanders toegankelijk is.

Romein heeft zélf meer vertaald dan er van hém is vertaald. We hoeven hier maar te denken aan Romain Rolland's Jean-Christophe, Mehring's biografie over Marx, Seignobos' Middeleeuwen en niet in het minst de Nieuwe Geïllustreerde Wereldgeschiedenis. Hij vertaalde niet alleen uit de algemeen gangbare moderne talen maar ook werd b.v. „Kinderen van hun tijd" (1923) van de later zoveel besproken Knut Hamsun door hem vertaald.

Uit het bovenstaande blijkt dus wel, dat Romein niet in die zin een internationale figuur is geweest, dat zijn werk in het buitenland, ook buiten de enge kring van theoretisch georiënteerde vakgenoten, veel gelezen is. De enige uitzondering hierop, we herhalen

het, wordt door De Eeuw van Azië gevormd. Mocht deze conclusie nog versterking behoeven, dan kunnen we hier nog wijzen op de geringe internationale publiciteit, die er aan Romein's heengaan gewijd werd.

In welke betekenis dan wél internationaal?

In die zin, dat hij door zijn speciale belangstelling voor geschiedtheoretische problemen genoodzaakt was naar het buitenland te kijken om gelijk geïnteresseerden te vinden. In de polemiek van „In de hof der historie" heeft hij de stoom afgeblazen, die saamgeperst was door hardnekkig onbegrip of misverstand voor zijn werk. Men kan immers moeilijk volhouden, dat het alleen een kwestie van naamgeving — Theoretische Geschiedenis — was, waartegen men zich verzette. Voor mij persoonlijk is het in het begin van mijn kennismaking met Romein steeds een raadsel geweest, hoe deze in de persoonlijke omgang zo irenische man, een zo, althans voor Nederland, ongewoon fel polemisch stuk geschreven kon hebben. Toen mij later de achtergronden hiervan bekend werden, is die raadselachtigheid wel heel wat kleiner geworden. Het waren zijn geschiedopvatting en zijn probleemstelling, die hem in het buitenland deden zoeken naar medestanders, die hij in eigen land te weinig vond. Hierbij moet voorop staan zijn intensieve belangstelling voor de figuur en het werk van Marx, reeds in een tijd, toen de belangstelling voor deze grote gestalte van de 19e eeuw nog een exclusief karakter had. Men moet zelfs zeggen: in een tijd reeds, toen er nog moed voor nodig was om zich in de wetenschap met hem bezig te houden en de weg hiertoe nog niet gebaand was door het omzichtig onderscheiden van de jonge en de oude Marx. Dit hulpmiddel werd vooral na de late publicatie van zijn Frühschriften veelvuldig gehanteerd. Ik sprak opzettelijk van belangstelling voor Marx en niet van Marxisme om hiermede niet nader te behoeven ingaan op de vraag naar het al of niet (heterodox) Marxist-zijn van Romein. Onloochenbaar is de sterke gefascineerdheid door Marx' persoon en werk in Romein's hele leven. Men kan Romein's opvattingen

over Theoretische Geschiedenis, om maar een enkel voorbeeld te noemen, niet onafhankelijk denken van Marx' ideologie-kritiek, waarmee uiteraard niet gezegd wil zijn, dat beide samenvallen. Ik wil slechts beweren, dat Marx en in mindere mate ook Max Weber Romein voortdurend tot en tijdens zijn theoretische bemoeiingen inspireerden. Hierbij is irrelevant, wat Weber van Marx dacht of begreep, of hij zijn multicausale opvatting van de geschiedenis stelde tegenover een door hem verworpen monocausaliteit; bij hen beiden vond Romein de opvatting, dat, om het minimaal te zeggen, het in de geschiedenis om méér gaat dan om in laatste instantie onbegrijpbare individualiteiten. Romein kon evenmin als Weber accepteren, „dass die Dignität einer Wissenschaft oder ... ihres Objektes gerade in dem beruhe, was wir von ihm in concreto und generell *nicht* wissen können" (Weber over Meinecke in zijn Wissenschaftslehre p. 46).

Als Romein het over de historische theorie in het algemeen heeft, grijpt hij vooral terug op Weber. Het is echter niet onze taak om op dit aspect verder door te gaan. Wij wilden hier slechts constateren, dat Romein door zijn belangstelling voor Marx' en Weber's oeuvre tot de niet zeer velen in Nederland — zeker voor de oorlog niet — behoorde, die zich met deze figuren bezig hielden. Dat Huizinga tegenover hem in de dertiger jaren erkennen moest, dat Weber nog altijd op het lijstje stond van werken, die hij nog eens wilde lezen, moge hier als voorbeeld genoemd worden, om over Marx' oeuvre maar te zwijgen.

Men zou tot op zekere hoogte kunnen zeggen, dat Romein in Nederland deed, wat de „New History" met figuren als Robinson, Barnes, Becker en Beard in Amerika gedaan had. Romein spreekt er zelf over, hoeveel verwantschap er qua wetenschapsideaal tussen deze stroming en zijn opvattingen bestaat in het opstel „Nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap". Merkwaardig is echter, dat Romein toch verder weinig aandacht aan deze richting besteed heeft. Het is b.v. treffend, hoeveel uitspraken van Fred. J. Turner — men zou hem een „voorloper" van de New History

kunnen noemen — uit zijn „The Significance of History" (1891) aan Romein's Onvoltooid Verleden herinneren. Dat Romein zich niet meer met deze Amerikanen heeft beziggehouden, laat zich wellicht enigszins verklaren uit het steeds aanwezige specifiek-Amerikaanse, dat hun opvattingen doordrong en bij een man als Charles Beard culmineerde in zijn „continentalisme", dat volgens hem zelf geen isolationisme was. Dit streed te zeer met Romein's internationalisme.

Opvallend is ook het geringe contact met de verwant te noemen Annales-groep van Lucien Febvre, met wie hij pas in 1948 i.v.m. een hieronder nog te noemen conferentie voor het eerst correspondeerde. Tot dat ogenblik kende hij hem alleen als lezer van zijn „Annales". Een mogelijke verklaring voor het geringe contact met verwante buitenlandse stromingen zou men o.a. kunnen zoeken in het „auf-eigener-Hand"-karakter van Romein's gehele werk.

Welke internationale contacten heeft Romein dan wél gehad? — We beperken ons tot de na-oorlogse tijd.

Allereerst is dan te vermelden het plan van 1948 om een geannoteerde bibliografie op het gebied van de Theoretische Geschiedenis te gaan uitgeven. Op het filosofencongres van dat jaar in Amsterdam was Romein voorzitter van de sectie „Philosophy of History", waar hij contacten met vele buitenlanders opdeed en waar hij dezen ook kon polsen over de wenselijkheid en mogelijkheid van zo'n apparaat.

Omdat in datzelfde jaar ook het opstel „Theoretical History" gepubliceerd was, ontstond hierover vooral ook na het congres een intensieve correspondentie met mensen als de Amerikanen Kroeber, Rushton Coulborn, Louis Gottschalk en Fritz Kaufmann, waarvan er enkelen zelf ook het Amsterdamse congres bezocht hadden. Verder ook nog met Toynbee, Lucien Febvre, Aron e.a.

Bovendien had het bovengenoemde opstel tot gevolg, dat Romein door de Assistant Director van de Rockefeller Foundation, afdeling Humanities, Ed-

ward D'Arms, uitgenodigd werd met hem te bespreken welke mogelijkheden er voor de Theoretische Geschiedenis in Amerika zouden kunnen zijn. Dit onderhoud had in juni 1948 in Den Haag plaats. Om een uitgebreide correspondentie kort samen te vatten: Romein zou met zijn vrouw van mei t.m. juli 1949 naar Amerika gaan en daar, evenals zijn vrouw, lezingen houden en de mogelijkheden voor de Theoretische Geschiedenis onderzoeken. Met dit doel zou in die periode in het Institute for Advanced Studies in Princeton een conferentie hierover plaats vinden, waar o.a. het merendeel van de bovengenoemde geïnteresseerden aanwezig zou zijn. Daar zou dan vooral besproken worden, wat het gunstigst zou zijn om het eerst aan te vatten. Coulborn wilde een tijdschrift oprichten; Romein was hier niet zo erg voor, omdat hij meende, dat er toch nog niet genoeg waardevolle kopy voor zo'n tijdschrift zou bestaan. En bovendien bestond toch de Journal of the History of Ideas! De socioloog Benjamin Wolman voelde meer voor een encyclopedie en zette dit plan uiteen in een artikel in de Journal of Philosophy van dat jaar. Romein vond ook dit plan te ambitieus om mee te beginnen; het leek hem nuttig eerst eens een geannoteerde bibliografie op te zetten.

Waarom dit Amerikaanse plan niet door is gegaan, mag bekend verondersteld worden; zo niet, dan behoeft men slechts te denken aan de phobie, die in Amerika in het jaar 1949 aan het ontstaan was of reeds bestond. Dat het een enorme teleurstelling voor Romein geworden is, laat zich makkelijk denken, te meer omdat het hier zovéél welwillende mensen betrof, die echter geen van allen opkonden tegen de massieve instanties. De genoemde bijeenkomst heeft intussen, ondanks Romein's afwezigheid toch plaats gevonden, maar veel verder is men niet gekomen.

Men kan zeggen, dat dit plan om een bibliografie uit te geven door deze teleurstelling en uiteraard ook door de vele andere bezigheden jarenlang is blijven liggen en pas sinds enkele jaren door Romein weer naar voren gebracht is, nu, aanvankelijk althans, onafhankelijk van Amerika.

Vele van de gelegde contacten vervaagden, enkele slechts bleken bestendig, zoals b.v. tot het laatst toe dat met Toynbee. Wie niet begrijpen kan, hoe de „humanist" (deze term in de niet-institutionele zin) Romein het werk van Toynbee kon waarderen, die immers alleen in de godsdienst de uitweg uit de crisis van de Westerse beschaving ziet, leze in De Nieuwe Stem van 1955 nog maar eens de inleiding na, die Romein voorafgaande aan de voordracht van de Engelse historicus in 1954 in Den Haag hield. Daar vindt hij kritiek en waardering naast elkaar.

Romein en zijn vrouw ontbraken ook niet in Cerisy-la-Salle, toen daar in juli 1958 tien studiedagen o.a. aan het werk van Toynbee besteed werden. Men kan de gehouden voordrachten, o.a. die van Romein, nalezen in het verslag, getiteld L'Historie et ses Interprétations (1961).

Daar in dat Normandische kasteel zag hij veel oude bekenden en ook vele voor hem nieuwe gezichten. We noemen alleen maar diegenen, die Romein beter kende of leerde kennen: de alom aanwezige Aron, Marrou, die het jaar daarop in Amsterdam over het geloof van de historicus sprak, Lucien Goldmann, wiens werk, vooral dat over Pascal, in het algemeen zeer gewaardeerd werd door Romein, de „heterodoxe" Marxist Kolakowski, voor lezers van De Nieuwe Stem geen onbekende, de Amerikaan Owen Lattimore, die juist in die tijd aan de Sorbonne over de Chinese muur doceerde en natuurlijk Toynbee, van wie vooral de laatste jaren wel erg duidelijk blijkt, dat hij oud geworden is. In het bijzonder het contact met Lattimore heeft Romein veel plezier gedaan, vooral ook in verband met zijn Eeuw van Azië.

Hier in Cerisy was eveneens de onvermijdelijke Anderle aanwezig, die zich tot het einde toe aan Romein is blijven opdringen, ondanks het feit, dat hem duidelijk was gemaakt, dat hij door zijn Nazi-verleden of liever door zijn nog maar weinig veranderde mentaliteit, geen vriendschap had te verwachten. Romein heeft zeker wel respect gehad voor 's mans werk, vooral voor de opstellen over Theoretische Geschie-

denis en Integrale Geschiedenis, die ongetwijfeld knap zijn, maar hij heeft zich stelselmatig van zijn persoon gedistanciëerd. Dat deze scheiding van persoon en goede zaak wel eens heel moeilijk was, zeker t.a.v. een zo astrante figuur, blijkt duidelijk uit Romein's brieven aan hem over het door deze Salzburgse hoogleraar georganiseerde congres, dat vorig jaar plaats vond. Het thema hiervan was vergelijkend cultuuronderzoek en het werd gepresidiëerd door de Russisch-Amerikaanse socioloog Sorokin. Ook Toynbee was aanwezig; Romein was door ziekte verhinderd, maar zijn bijdrage is toen voorgedragen door dr. Vermeulen. Achteraf gezien is Romein wel blij geweest niet nog eens met deze onbeleerbare geleerde Anderle te zijn geconfronteerd. Schrijver dezes kan alleen nog vermelden, dat hij de onwezenlijke sfeer van dit congres niet gemakkelijk zal vergeten.

Heel wat prettiger herinneringen heeft de familie Romein overgehouden van de bijeenkomst van de International Society for the History of Ideas, in 1960 in het mooie Cambridge o.l.v. Herbert Butterfield gehouden. Deze vereniging, waarvan Arthur Lovejoy de „grand old man" is, is direct verbonden met de Journal van bijna gelijke naam. Op deze bijeenkomst werd het thema „individualism" van verschillende kanten bezien: in de kunst, in de literatuur, het sociale denken, en in de godsdienst. Qua thema en behandelingswijze heeft Romein zich hier uitstekend thuis gevoeld. Het genoemde tijdschrift heeft van het begin af aan zijn grote belangstelling gehad, ook al heeft het na een bloeiende eerste decade wel mindere jaren gekend.

Als laatste internationaal project moet hier worden vermeld de grote Unesco-geschiedenis, The Scientific and Cultural Development of Mankind, waarvan de redactie, wat deel VI betreft, in handen was van Caroline Ware, Panikkar en Romein. Welke andere Nederlandse historicus had dit kunnen doen? Dit „Volume six", dat de 20e eeuw behandelt, heeft de redactie veel zorg, moeite en ook teleurstelling gegeven. En toch heeft Romein dit werk, dat nog weer

eens naast zijn opus magnum over 1900 gedaan moest worden, met overtuiging en vreugde gedaan, ook al was hij zich ten zeerste van fouten, tekortkomingen en onaangename, maar noodzakelijke compromissen bewust. Hij wist, dat hier een werk moest ontstaan, dat een wérkelijke wereldgeschiedenis was, geschreven vanuit een mondiaal besef door medewerkers van over de hele wereld. Dat dit besef niet bij alle auteurs evenzeer aanwezig was, is hem niet ontgaan. Vooral het vinden van een compromis met de Russen over hun 20e eeuwse geschiedenis is zeer moeilijk geweest. Toch zou hij al deze ervaringen en opgedane vriendschappen, vooral met de even bekwame als charmante Mrs. Ware, niet graag hebben gemist. Het zesde deel was bij zijn dood zo goed als klaar.

Vele contacten zijn nog niet ter sprake gekomen. Over de vriendschappen met vele Indonesiërs te schrijven, is mijn taak niet. Hierdoor zullen we over de, naar mijn mening, belangrijkste invloed, die er uitgegaan is van Romein's activiteit, niet komen te spreken.

De andere contacten, die nog genoemd moeten worden, zou men continentsgewijs op kunnen sommen: in Australië o.a. met prof. Crawford uit Melbourne, die grote belangstelling heeft voor de Theoretische Geschiedenis en Romein een keer bezocht heeft om hierover te spreken. Afrika: hoe merkwaardig het mag klinken, er zijn in de loop der jaren heel wat studenten uit Zuid-Afrika naar Romein gekomen. We denken hierbij vooral aan Maria Hugo en F. A. van Jaarsveld. Dat deze beiden in Zuid-Afrika wel wat té veel goeds over Romein verteld en geschreven hebben, is hun duidelijk gemaakt in een artikel in de Hervormde Teologiese Studies (1953) door T. S. van Rooyen onder de titel „Jan Romein in Suid-Afrika", waarin nog eens flink op Romein's marxistisch socialisme gewezen wordt, met alle waarschuwingen daarbij behorende.

De andere continenten hebben we al genoemd. Rest ons nog meer aandacht te besteden aan enkele contacten binnen Europa, die nog niet door de congressen ter sprake kwamen. Vooral door zijn intense be-

langstelling voor het humanisme onderhield Romein vele vriendschappen, ook in het buitenland. Hoe zouden we immers kunnen eindigen, zonder zijn goede vriend uit Bazel Werner Kaegi nader te noemen, met wie Romein, vooral door gemeenschappelijke interesse voor de figuren van Burckhardt en Huizinga, verbonden was? Men leze er de besprekingen in De Nieuwe stem maar op na, die Romein over Kaegi's enorme Burckhardt-biografie schreef. Romein waardeerde vooral in Kaegi's werk, dat hij er niet op uit was geweest van Burckhardt een Christen of tenminste een diep-religieus voelend mens te maken. Dat was b.v. wel zijn verwijt tegenover Karl Löwith's en Alfred von Martin's werken over de grote Bazeler. De laatstgenoemde auteur had Romein vooral weten te boeien door zijn Soziologie der Renaissance (1932). In maart 1951 sprak Von Martin o.a. hierover voor Amsterdamse studenten.

In dit verband van Romein's belangstelling voor het humanisme moet ook de erepromotie van Mrs. Allen-Allen, de verzorgster van de uitgave van de correspondentie van Erasmus, genoemd worden, waarbij hij als promotor optrad.

Wanneer we nu naar een ander deel van Europa zien, dan ontdekken we, dat de familie Romein reeds vroeg kennis gemaakt heeft met de Scandinavische landen, o.a. door hun vriend Hans Kramers. In Denemarken leerde Romein de bibliothecaris van de Kopenhaagse Koninklijke Bibliotheek, Kay Schmidt-Phiseldeck, kennen, die zich reeds in het begin van de dertiger jaren met geschiedtheoretische problemen bezig hield. In het opstel „De graal der geschiedenis" (in: Tussen Vrees en Vrijheid) bespreekt Romein enkele van Schmidt's werkjes, o.a. dat over Eduard Meyer, Niels Treschow en het begrip „nomos". Er is trouwens meer belangstelling voor dit soort problemen in die landen, dan men hier meestal weet. We wijzen hier slechts op het werk van de Noor Gunnar Wasberg, die niet verzuimde zijn boeken aan Romein ter kritisering toe te sturen.

Maar laat dit alles voldoende zijn. De vriendschap-

pen in België, met de grote Kamiel Huysmans, aan wie hij het eredoctoraat mocht verlenen, met de redactieleden van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden, we mogen ze hier onbesproken laten, omdat het amper „buitenland" te noemen is. Evenmin kunnen we hier over de relatie met de universiteit van Praag, over die met enkele Russische collega's of met enkele Italianen uitgebreid schrijven. Het zou allemaal te veel en te lang worden. We willen eindigen met de „Würdigung" te noemen, die de Marburgse historicus Fritz Wagner in zijn Moderne Geschichtsschreibung (1960) gaf. Dit is een van de weinige ernstige pogingen, door buitenlanders ondernomen, om Romein's werk te karakteriseren.

Als we nu nog eens teruggrijpen op de door ons in het begin gestelde vraag, dan antwoorden we, dat Romein een figuur was met zeer veel internationale contacten, voor wiens figuur en ideeën vele vakgenoten in het buitenland grote waardering hadden.

Dat Romein echter ook in het buitenland — vooral in de Angelsaksische landen — nog de gevolgen ondervond van een controverse in eigen land, mag niet onopgemerkt blijven. Het lijkt ons anders ook niet wel mogelijk het feit te verklaren, dat Romein geen deel had aan de redactie van het nieuwe tijdschrift History and Theory. Het zou onjuist zijn dit artikel te eindigen, zonder op deze onaangename kant gewezen te hebben. Wellicht brengt de toekomst een mogelijkheid tot gunstiger waardering in het buitenland van Romein's werk en ideeën.

R. F. Beerling

ROMEIN EN DE DIALEKTIEK

Er zijn historieschrijvers en historiedenkers. Jan Romein was beide. Dit wil zeggen, dat hij tot wat met een sterk verschraald begrip zijn „vak" kan worden genoemd in een dialektische verhouding stond.

De historieschrijver *pur sang* is een gelukkige, onproblematische natuur, al zijn er gradaties. Hij leeft in en uit de overgave aan het voorwerp waarmee hij bezig is. Dat voorwerp moet aan de vergetelheid worden ontrukt door het te herstellen, voor de herinnering weer levend en actueel te maken, zich opnieuw te laten afspelen door het voor de geest te roepen. Zijn er moeilijkheden dan liggen die vooral aan de stof, de overlevering, het materiaal. Ze liggen, anders gezegd, in datgene waarmee hij zich inlaat omdat hij er iets van te weten wil komen. Kan hij er minder van te weten komen dan hij zich voorstelde of verbeeldde of verwachtte dan ligt dat aan de aard der gegevens waarop hij aangewezen was en die hij niet anders — volledíger, betrouwbaarder, ondubbelzinniger — kon maken dan ze waren. De problematiek is om zo te zeggen uitwendig en ligt „aan de overzijde".

De historieschrijver, die tevens historiedenker is, mag een verdrevene uit dit (betrekkelijke) paradijs der historische onschuld worden genoemd. Na nogmaals van de boom der kennis te hebben gegeten is hij gedoemd om in de „hof der historie" (Romein) voortaan rond te lopen met een vijgeblaadje filosofie (Carr), dat de naaktheid van de argeloos vergaarde historische feitenkennis voor het gezicht verbergt. Hij is uit de overgave aan het voorwerp gewekt tot het besef, dat de historicus, door vragen aan het verleden te stellen, daarbij niet afziet van maar toeziet op zichzelf. Het

vragen-aan-het-verleden wordt door de vrager heen geleid, die daardoor komt bloot te staan aan de werkingen van een dialektische stroom. Eenmaal in het spanningsveld daarvan is het niet meer mogelijk de vrager te beschouwen als een neutraal, tijd- en plaatsloos „kennissubject" of formeel „algemeen bewustzijn", waarin van elk willekeurig kennisvoorwerp een spiegelbeeld kan worden opgeroepen. Met de voorstelling van het zichzelf weerkaatsende verleden is het voor goed gedaan. Zij dreigt om te slaan in een ander uiterste, de voorstelling van het zichzelf projecterende heden.

Berusting in het eerste verplicht nog niet tot beaming van het tweede. De historicus, die beseft dat hij „niet los van zichzelf kan komen", zoals Romein het uitdrukte, kan niettemin onmogelijk los komen van de gedachte, dat het verleden behalve „voor ons" ook nog iets is „op zich", dat het zich niet tot bundels perspectieven of subjectieve zingevingen laat vervluchtigen, maar onafhankelijk daarvan een zeker realiteitskarakter bezit. Wordt daaraan niet vastgehouden, wordt het, mocht het niet strikt bewijsbaar of aantoonbaar zijn, althans niet gepostuleerd, dan worden alle argumenten tegen de skepsis en het relativisme hem uit de hand geslagen. De historieschrijver-historiedenker raakt beklemd in een dubbel bewustzijn, dat de bodem die hij als wetenschapsman onder de voeten meent te hebben, hardnekkig perforeert.

Alles wat Romein in talrijke publicaties over objectiviteit en subjectiviteit, zekerheid en onzekerheid der historische kennis, over inhoud, wezen en zin van het historische proces, enz. onder woorden heeft gebracht was bedoeld, hem van deze beklemming te bevrijden. Ook wie hem hoofdschuddend gadesloegen op de wegen en tochten, waarlangs hij de „herberg 'Het Nulpunt' " ontvluchtte en uit het „doodlopend slop" van een zekere negentiende eeuwse objectiviteitsopvatting rechtsomkeert maakte, waren niet in staat zich van hem af te wenden, ook als zij zich tegen hem keerden. Want het schouwspel gaf meer te zien dan het vallen en opstaan, „door twijfel heen tot rela-

tieve zekerheid" naar zijn eigen woorden, van een individueel historicus, die met zijn wetenschap in het reine probeert te komen. De rol, die Romein erin vertolkte, was er één „in opdracht van de tijd" en geen vrij verkozene. Zij werd hem in de hand gedrukt door wat wij de stand van het historische bewustzijn kunnen noemen, waarmee alleen voor wie daar innerlijk nooit mee te maken hebben gehad iets abstracts kan zijn bedoeld.

Het historische bewustzijn in zijn opkomst, verzelfstandiging en verdieping is zelf een laat produkt der geschiedenis, dat de wetenschappelijke aanpak van het verleden evenmin onaangetast laat als zijn wijsgerige, resp. theoretische doordenking. Het „proclameert" zich, tegen de monopolistische aanspraken van het natuurwetenschappelijke wereldbeeld, ongeveer gelijktijdig met het zenith van dat andere produkt der geschiedenis, de Europese machtspositie. Het blijft de ondergraving daarvan als een zich uitbreidende schaduw vergezellen — een samenhang, waarvan de betekenis nog onvoldoende is onderkend. Wie haar negeert kan in de losmaking van het historische bewustzijn en zijn geleidelijke radikalisering niet veel meer zien dan het gevolg van een tussen deskundigen in het abstrakte uitgevochten methodenstrijd.

Romein onderging het effect veel dramatischer. Van het begin af sterk ideologisch en wereldbeschouwelijk „geïnvolveerd", niet alleen verstandelijk „op" maar ethisch-humanistisch „in" het historische gebeuren betrokken, begreep hij, dat als gevolg van het hier bedoelde proces met een herziening van de relatie tussen de historicus en zijn voorwerp (in de kennistheoretische zin) niet kon worden volstaan. Zij vereiste daarenboven of eigenlijk allereerst een principiële asdraaiing van het wereldhistorische perspectief. Een in zelfproblematiek bevangen historisch bewustzijn kan niet ontstaan buiten een dienovereenkomstige historische situatie. Deze laatste doet zich in de twintigste eeuw voor als sloping van de burgerlijk-kapitalistische maatschappijvorm en beëindiging van het zgn. europacentrisme, ruimer gesteld: „occidentalisme". Dit niet

alleen in te zien maar ook te aanvaarden mocht in de ogen van anderen neerkomen op verzaking of zelfprijsgeving, in zijn eigene was daar geen sprake van. In plaats van te worden afgeschreven diende het waardenstelsel, waaraan wij de moderne wereld herkennen, op nieuwe rekening te worden overgeschreven met de kans op een groter batig slot. Dit betekende geen uitschakeling maar omschakeling, geen afstand maar overdracht en, als normalisering van een aanvankelijke afwijking, een schrede op de wereldhistorische weg naar een planetair deelhebberschap, dat de mensheid uiteindelijk als het eigenlijke subject der geschiedenis te voorschijn zou doen komen.

Wel heeft Romein de historicus, die meent dat hij „de zin der geschiedenis" heeft ontdekt, een kwakzalver genoemd omdat hij iets als wetenschappelijk presenteert wat het niet kan zijn. Maar zijn eigen vakwetenschappelijke pre-occupatie met het verleden heeft hem niet belet zich voortdurend in of nabij het grote aantrekkingsveld van de zinvraag op te houden. „Zinvraag" moge niet geheel hetzelfde zijn als vraag naar „de" zin, maar zij is van de empirie uit gezien evenzeer overschrijdend. Heeft hij het begrijpen van de wereld uit één centrale gedachte niet als de gaafste voldoening beschouwd en zou hij de vraag of dat dan geen kwakzalvervoldoening was niet ontkennend hebben beantwoord? Ontsnapte hij zelf niet voortdurend aan de enge kanaliseringen van het specialisme naar ruimer vaarwater, om het fragmentkarakter van het historische verloop en het aspektkarakter der historische kennis te zien samenkomen in een „metawetenschappelijk" verschiet? Daarachter mochten steeds nieuwe horizonnen opdoemen — de „overschrijdende verwijzing" bleef het beslissende, moeizaam bevochten op en in stand gehouden tegen de skeptische en relativistische aanvechtingen van een in zelfreflexie bevangen historisch bewustzijn.

Nu de dialektische verhouding, waarin Romein als geschiedschrijver-geschieddenker tot zijn „discipline" stond door de dood is beëindigd, kan de dialoog beginnen tussen hen, die haar als aanloop willen nemen

om tot een wetenschappelijk verantwoord oordeel over zijn betekenis te komen. Dat hij zichzelf als dialecticus beschouwde en overal dialektiek aan het werk zag staat vast. Hoe hij de verhouding tussen die twee — dialektiek als methode en dialektiek als realiteit — precies opvatte staat allerminst zonder meer vast. Wel heeft hij zich altijd gerekend tot degenen, die, als zij een begrippen-net over de werkelijkheid uitgooiden, wisten, dat er ook iets mee te vangen was. Maar hoe was, in zijn geval, dat net precies geknoopt en wat haalde hij er eigenlijk mee op? Is hij daaromtrent tot een duidelijk standpunt gekomen?

Als een lege spelvorm van het denken heeft hij haar nooit willen hanteren; hij heeft haar als een sleutel in de werkelijkheid gestoken en zij bleek hem te passen. De dialektische denkwijze mag van alle de lenigste, soepelste, kunstigste en diepste worden genoemd, maar zij heeft ook iets dubbelzinnigs, raadselachtigs en verborgens, dat zij zelfs in het werk van de eigenlijke „dialektische grootmeesters" nooit geheel prijs geeft. Volgens N. Hartmann geldt ook voor de dialektiek van Hegel: „Es fehlt ihr das, was sie sonst an allem Seienden durchführt, das Fürsichsein". Het zou dus niet verwonderen indien aan die transparantie ook iets ontbrak bij iemand, die van een filosoof altijd wel wilde leren, maar zichzelf als zodanig nooit beschouwde en hem overigens door de „theoreticus" uit zijn hof wilde laten verjagen.

Dialektiek brengt verbanden, samenhangen aan het licht die voor het verstandsdenken verborgen blijven en maakt daarom aanspraak op concreetheid. Geen methode is geschikter om dynamiek, veranderlijkheid en ingewikkeldheid der werkelijkheid tot uitdrukking te brengen dan één, die de tegenspraak niet schuwt maar doordenkt, zonder een stap voorwaarts te kunnen doen dan nadat er doorheén is gedacht. Dit betekent, dat de negatieve begrippen, die in de dialektiek zo'n grote rol spelen, positieve strekking hebben en dat zij een typisch „richtingsdenken" is — van lager naar hoger, van het meer abstracte naar het meer concrete, van het fragmentarische naar het geheel, van

het gebrekkig naar het adekwaat gespecificeerde. De idealistische en de materialistische „hoofdvarianten" mogen nog zo grondig verschillen: zij hebben de gedachte gemeen, dat de werkelijkheid onderweg is door tegenspraken, tegenstellingen, tegenstrijdigheden, „tot zichzelf te komen".

Het zal de onderzoeker blijken, dat de eigenlijke moeilijkheden nog moeten komen nadat eenmaal is vastgesteld, dat er van dit alles talrijke sporen in het werk van Jan Romein terug te vinden zijn. Op zoek naar de dialektiek daarin zal hij bemerken op een punt met allerlei richtingaanwijzers te zijn beland, die hij stuk voor stuk moet volgen. Want Romein heeft zich niet alleen op verschillende plaatsen principieel over dialektiek uitgelaten, maar in haar naam ook allerlei toepassingen beproefd, die hij als evenzovele oplossingen (of benaderingen daarvan) heeft voorgedragen. De drieledige vraag zal dan moeten worden gesteld of aan dit alles één bepaalde, ondubbelzinnige, herkenbare opvatting van dialektiek ten grondslag heeft gelegen; of hij zich misschien van verschillende min of meer onscherpe „dialektieken" heeft bediend; en, ten slotte, of wat hij als dialektiek en dialektisch voordroeg als zodanig misschien geheel of ten dele moet komen te vervallen.

Juist omdat zijn werk wemelt van dialektische „figuren" in grote verscheidenheid zal het veel subtiliteit vergen om kaf en koren te scheiden. Alleen al zijn befaamde uiteenzettingen over de vooruitgang maken in dit verband een lawine van vragen los. Is de theorie of wet — maar erkende hij „historische wetten"? — van de remmende voorsprong, die met contraire en niet met contradictoire begrippen opereert, een dialektische? Liggen aan zijn vooruitgangsconceptie heldere en konsekwent gebruikte kriteria van hoger en lager ten grondslag? Heeft hij een enigszins bevredigend antwoord weten te geven op de vraag naar de verhouding tussen de evenwichtsgedachte (voortgang) en de toenemende potentiëring der tegenstellingen (vooruitgang)? Levert de constatering van het steeds-verder-uiteen-komen-te-liggen der po-

len, waartussen de mensheid zich zou bewegen, inderdaad een betere verklaring op dan de „Heterogonie der Zwecke"? Behoort het werkelijk tot de „historische en aantoonbare waarheden", dat met het vermogen om vernietigingsoorlogen te ontketenen het vermogen om konflikten vreedzaam te beslechten „tegelijk en in dezelfde mate" is toegenomen?

Het onderzoek naar de rol van de dialektiek in het werk van Romein kan natuurlijk ook van andere punten dan de vooruitgangsproblematiek vertrekken. De vereenzaming en de waardigheid van de mens, plaats en waardering van de arbeid, taak en funktie van de hedendaagse geschiedeniswetenschap, het vraagstuk van de objectiviteit der historische kennis, het Algemeen Menselijk Patroon en zijn afwijkingen — in de formulering en doordenking van al deze thema's zijn het dialektische accenten, die overheersen. Romein was er niet alleen van overtuigd, dat geen beschouwingswijze onvooringenomener, onpartijdiger en objectiever kon zijn dan de dialektische, die principieel „van elk ding ook het tegending ziet", maar hij gaf er zich eveneens rekenschap van, dat de „bekentenis" tot de dialektiek behalve een bepaalde werkelijkheidsopvatting ook een bepaalde mensconceptie impliceerde. Maar waaruit heeft die bepaaldheid bij hem bestaan?

In de studie „De graal der geschiedenis" komt hij tot de slotsom, dat historische verschijnselen onvoorspelbaar zijn omdat het historische altijd een „nieuw element" bevat, dat de uitwerking is van het „menselijk initiatief", dat het historische feit uiteindelijk „schept", waardoor het aan wetmatigheid ontsnapt. En de verhandeling „Gedachten over de vooruitgang" poneert, dat de mens zich van het dier wézenlijk onderscheidt door „onafheid", „openheid naar de toekomst" en „toenemende potentialisering". Het essay over de vereenzaming van de mens introduceert evenwel een heel andere anthropologie. Deze berust op de tegenstelling genotype-phaenotype — een anthropologie, die in plaats van de kategorieën „onafheid" en „openheid" (en daarmee vrijheid) begrippen als „afwijking" en „spanning" tussen menselijke „zijns-

vorm" en menselijke „verschijningsvormen" hanteert. De „menselijke scheppingsdaad", die het historische doet ontstaan, is nu verdwenen en de „socio-historicus" zal moeten inzien, dat de veranderingen in levenshouding en de verschillende daaromheen geconstrueerde levensvormen die hij in de geschiedenis opmerkt „nooit de kern raken" maar slechts „dwangmatig bepaalde reactiewijzen" op milieuveranderingen zijn. „Anthropologie 1" is in overeenstemming met de uitspraak van Dilthey, dat wat de mens is alleen uit de geschiedenis kan worden opgemaakt. „Anthropologie 2" suggereert, dat er over de mens als „wezen" gesproken kan worden buiten alle geschiedenis om, daaraan voorafgaande en daaronder gelijk blijvend. „Anthropologie 1" ziet de mens als actor en is indeterministisch en dynamisch. „Anthropologie 2" ziet hem als reactor en is deterministisch en statisch.

Waarschijnlijk zou Romein tegenwerpen, dat de twee hier gesignaleerde anthropologieën toch weer dialektisch „bij elkaar kunnen worden gedacht". Nu hij de weg tot die synthese zelf niet meer kan helpen zoeken zullen anderen hem wellicht weten te vinden. Zo niet, dan zou daarmee een punt zijn aangewezen waarop hij in een dilemma is blijven steken. Het zou waarschijnlijk het enige niet zijn. Zijn dialektische relatie tot het „vak", waarop in het begin gewezen werd, heeft zich bij hem altijd in ongemeen sterke spanningen tussen subjectivistische en objectivistische, idealistische en realistische, ethische en materalitische componenten uitgewerkt. In dat spanningsveld bevond hij zich alléén „zonder God, met als enig kompas de rede", als een ware *historicus militans,* die wij in zijn eigen geest het waardigst herdenken door met hem te blijven strijden.

E. E. G. Vermeulen

ASPECTEN AAN JAN ROMEIN

ALS THEORETICUS VAN DE GESCHIEDENIS

Wie zich geroerd voelt door het leven en sterven van Jan Romein, weet dat hij zelf zich niet schaamde zijn emoties te bekennen. Toch liep hij er ook niet mee te koop. Zoals Huizinga gevoelens alleen in aristocratische vormen uitgedrukt wil zien, zo komt Romeins bewogenheid slechts aan de dag, door critische reflectie gezuiverd en tot tederheid verinnigd. Een tederheid die hij betoonde door haast schuchtere aandacht voor de mensen in zijn onmiddellijke omgeving, maar die zich daar doorheen verwijdde tot universele bekommernis om leed en geluk van alle mensen, ook die in de verst verwijderde cultuurkring, ook die uit het verst vervlogen verleden.

Zou ik Romein zo kort mogelijk moeten typeren, dan zou ik wijzen op zijn niet-aflaten van, zijn regelmatig terugkeren naar de vraag wat de zin kan zijn van het op het eerste gezicht zo ontluisterde leed van de medemens. Een Christen moeten bij het overdenken van Romeins leven de woorden „Wie zijn naaste bemint heeft de wet vervuld" (Romeinen XIII, 8) wel voor de geest komen, alsook die andere „Weest werkers van het woord en niet hoorders alleen" (Jacobus I, 22). Want wetenschappelijke bezinning op individu en maatschappij is volgens hem ijdel, wanneer ze geen enkele consequentie heeft voor de praktijk van alledag, een droom zinsbegoocheling, wanneer ze zich niet in daden laat omzetten. Zijn geschiedbeschouwing heeft onder jongeren de wervingskracht die de psychologie en sociologie kort na de oorlog hadden, toen zij zich aan de aankomende student nog presenteerden als wetenschappen, die niet alleen onderzoeken hoe individu en maatschappij actueel feitelijk zijn, maar ook en vooral hoe zij moeten zijn. Voor Romein is geschiedwetenschap niet alleen systematische vraag naar

wat het historisch proces hic et nunc feitelijk is, maar ook en vooral naar wat het mede door onze eigentijdse de toekomstvormende daden te zijn heeft. Deze gedachte te vinden ondermeer bij Halphen, Beerling, Litt, Croce en Bloch [1] ontleende Romein aan Marx, volgens wie de filosofen zich te veel beperkt hadden tot het alleen maar verklaren van de wereld [2] terwijl het er juist ook om ging deze te hervormen.

Het gevaar van subjectivisme [3] ligt hier voor de hand. Wie Romein subjectivisme verwijt, vergeet echter dat daadkracht die zich niet door critische reflectie wil laten zuiveren hem een gruwel is. Vitalistisch irrationalisme heeft hij steeds krachtig bestreden. Dat Romein toch subjectivisme verweten werd, was een gevolg van het feit, dat sommigen meenden dat zijn afwijzing van objectivisme [4] ipso facto het aanvaarden van subjectivisme insloot. [5]

Deze vertegenwoordigers van het éénrichtingsverkeer in menselijke psyche, deze alleen voor het irrationalistisch subjectivisme bevreesden, waren minder beweeglijk en wendbaar van geest dan Romein. Hij ducht *zowel* het irrationalistisch subjectivisme *als* het rationalistisch objectivisme. Dadendrang die zich niet door critische reflectie wil laten zuiveren wijst hij af, maar evenzeer critische reflectie die op geen enkele wijze aanknopingspunten wil bieden voor existentiële ontplooiing van individu en maatschappij.

Het gevolg is, dat Romein, typerend voor de structuur van zijn denken, van twee kanten tegelijk werd aangevallen, door hen die de geschiedenis wilden misbruiken, èn door hen die iedere vorm van gebruik misbruik noemden. Het was een misverstand aan beide zijden. De eersten, die de wetenschap aan het leven wilden opofferen, konden in Romeins opkomen voor objectiviteit niets anders zien dan objectivisme, de laatsten terwille van de wetenschap het leven verwaarlozend interpreteerden Romeins verwerping van objectivisme al te haastig als subjectivisme. De paladijnen van het historisch objectivisme, bleken bij deelname aan de geschiedtheoretische discussie geheel met dezelfde ongenuanceerde etiketteerlust behept als de

vertegenwoordigers van het irrationalistisch subjectivisme, die zij terecht wilden bestrijden, en waarbij zij ten onrechte Romein indeelden.
Romeins gevoeligheid verwijdde zich tot diepe ontroering wanneer hij de medemens in nood zag. Hij schaamde zich niet te bekennen dat de verfilming van de ongelukkige Lennie in Steinbecks *Of mice and men* hem de tranen in de ogen dreef. [6] Maar juist op het punt waar de wil tot handelen in het geroerd gemoed gewekt werd, spitste zich de waakzame analyse door het verstand toe, omdat het uit de bron van emoties opwellend handelen voor het onverbiddelijk forum van critische wetenschap moest worden verantwoord.

Precies hier toont zich het kenmerkend verschil tussen Romein en zijn tegenstanders. Te zeer is hij door de nobele hartstocht van eenheid bezeten, dan dat hij met goed geweten berust zou hebben in een vergruizing van zijn geestesact over twee materieel gescheiden gebieden, dat van de hoogleraar en dat van de dichter. [7] Hij zou het als een pijnlijke gebrokenheid hebben ervaren, wanneer hij als wetenschapsman van tal van zaken verantwoording zou hebben afgelegd, *behalve* van zijn persoonlijke intieme aspiraties. Of wanneer hij anderzijds in zijn eigen leven en in dat van de volks- en wereldgemeenschap tal van intieme aspiraties zou hebben gecultiveerd, sommige *echter niet* steunend op- of gezuiverd door onverbiddelijke wetenschappelijke critiek.

Romein weet dat de mens een mysterie is, eenheid van licht en donker, van Yang en Yin. [8] Niet zo, dat de menselijke psyche een baan licht en een baan donker zou bevatten. De „gebieden" — om vanuit de vergruisdheid te spreken — van licht en donker dekken elkaar geheel en al. Als denker wil Romein dat in *alles* enig licht zij, eist hij dat nooit principieel in het niet-verantwoord zijn van enige these wordt berust. Als verlangend naar existentiële ontplooiing van individu en maatschappij is hij bereid tot handelen zonder dat alle gevolgen volledig kunnen worden overzien, weet hij dat geen stelling mag worden afgewezen omdat ze niet in alle opzichten *geheel en al*

klaar is.

Aldus werkte hij zich omhoog uit de vergruizing van gescheiden naast elkaar voorkomend objectivisme en subjectivisme in één persoon. Als hoogleraar en man van wetenschap is hij geen neurotische scrupulant, blijft hij dringen om macroscopische verbreding en verwijding. Als in existentiële ontplooiing betrokken dichter wijst hij Kierkegörds blinde sprong in geheel zwarte diepten onverbiddelijk af, blijft hij dringen om microscopisch terughoudende verheldering.

Dit lijkt mij waarlijk typerend voor Romein: zijn ascetisch disciplinair „zich rekenschap geven" [9] en zijn nobele affectieve inspiratie grepen niet langs elkaar heen, maar verhielden zich tot elkaar als man en vrouw, die een soms verrukkend, soms moeilijk, maar daarom niet minder vruchtbaar huwelijk beleven. Romein heeft wel eens aan de openbaarheid prijsgegeven, dat die spanning van tegendelen hem soms afmatte. [10] Maar hij verkoos dit „moeilijk leven" boven het spanningsloos springen van het ene been op het andere zijner tegenstanders: boven het 's zondags beleven van emotie en devotie in de kerkbank en het 's maandags eisen van critische wetenschappelijkheid in de collegezaal, boven jarenlange aggressiviteit tegen profetische elementen in Toynbee's geschiedbeschouwing met als sluitstuk de onverhulde belijdenis van het profetisch credo in de vitaliteit van de westerse beschaving.

Wanneer ik Romein op dit punt vergelijk met historici van de universiteit, waaraan ik hoofdzakelijk ben opgeleid, gebeurt dat niet om verleden vuur, waarvan de as reeds wit en verwaaid is, nieuw leven in te blazen. Romein zou daar geen prijs op gesteld hebben. Over een vertegenwoordiger van Nijmegen, tegen wie hij zich in het openbaar met kracht moest weren, heb ik hem privatim niet anders dan met respect horen spreken. Een vergelijking tussen Rogier en Romein is voor mij gewoon het meest voor de hand liggend middel om mij bewust te worden, waarom ik min of meer van de eerste naar de laatste ben overgegaan, waarom ik ondanks de kwaliteiten van de eerste, aan-

getrokken werd door iets bijzonders in de Amsterdamse hoogleraar, wat ik elders miste.

* * *

Steunen de katholieken onder de wetenschappelijke historici in hun private en maatschappelijk leven in het geheel niet op geschiedtheoretische implicaties? Het doorwerken van geschiedtheoretische implicaties in de beleving van persoon en van gemeenschap wordt gelukkig algemeen erkend. Een van de — inmiddels gemeengoed geworden — vruchten van de geschiedtheoretische bezinning is wel dat men zelfs voor de wetenschappelijke activiteit in engere zin van de historicus de onvermijdelijkheid van geschiedtheoretische implicaties toegeeft. Ook de katholieken onder de Nederlandse historici ontkennen dit niet, al vindt men dit door hen geïmpliceerde in hun geschriften *nergens* expliciet en concies geformuleerd. Bij Rogier is het niettemin duidelijk te attraperen, wanneer hij van een pars Dei in het historisch proces spreekt naast een pars hominis, [11] waarbij dat pars Dei dan echter even verrassend naar beneden komt zakken als een deus ex machina.

Tenzij wanneer katholieke historici blind irrationalistisch willen zijn, kunnen zij niet voorbij aan de geschiedtheoretische implicatie die expliciet ongeveer inhoudt: in de wereldgeschiedenis zijn feiten waarneembaar die alhoewel aan een mens of aan een groep van mensen waargenomen, het redelijk aanvaardbaar maken „meer dan menselijke", Goddelijke werkzaamheid in het historisch proces aan te nemen, zowel als Goddelijke natuur in de persoon van Jezus Christus, als ook als Openbaringskracht en Genade in de gemeenschap van gelovigen. Bellon heeft deze stelling, kloeker en robuuster dan een gewetensvol empirisch historicus zou durven, als volgt geformuleerd: „wie objectief de geschiedenis beschouwt, ontdekt in haar feiten, die niet alleen niet uit de werking van de natuurlijke factoren verklaarbaar zijn, maar ook positief tot een rechtstreekse tussenkomst van God doen besluiten." [12]

Bij welke katholieke Nederlandse historicus vindt men in zijn geschriften enige poging de stelling dat er redelijke gronden zijn voor het affirmeren van een pars Dei in de geschiedenis te verantwoorden voor zijn daar niet van overtuigde medehistorici, en voor zich zelf? Want heeft Marou geen gelijk met de opmerking dat iedere historicus in laatste instantie schrijft met de bedoeling *zichzelf* een mening te vormen? [18] Bij welke katholieke Nederlandse historicus vindt men blijken dat hij deze van huis uit meegebrachte vooronderstelling aan wetenschappelijke epochè heeft blootgesteld, ze op het spel heeft gezet, ze discussiabel gemaakt? In tegenstelling met Jan Romein die met een ontroerende getrouwheid zijn Marxisme trachtte te louteren en verantwoorden hebben katholieke Nederlandse historici aan de loutering en verantwoording van *hun* van huis uit meegebracht *a priori* geen woord gespendeerd. De stilte waarmee zij de hierboven aangehaalde woorden van Bellon omringd hebben vindt Romein niet indrukwekkend. Meer waardering zou hij voelen voor een poging de door Bellon en Sturzo als voltooid gepostuleerde [14] verantwoording af te leggen, dan wel voor een ruiterlijke bekentenis dat men zich daartoe hic et nunc onmachtig voelt met de consequenties vandien. Dat katholieke Nederlandse historici in het geheel geen aandacht schonken aan hun eigen geschiedtheoretisch a priori is ook om andere redenen dan die van persoonlijke geestelijke hygiëne merkwaardig. Immers wanneer in het parlement subsidies verdeeld worden en ook het Humanistisch Verbond gegadigde is voor overheidssteun en -erkenning, weten katholieke politici de geschiedtheoretische implicatie van een pars Dei in de geschiedenis wel te vinden. Romein stuit het tegen de borst dat katholieken in de geschiedwetenschap nauwgezet meededen met niet-katholieken in het conscientieus afleggen en vorderen van rekenschap, maar daarbij in een wijde boog heenliepen om hun eigen geschiedtheoretische grondstelling, die niettemin in het individueel persoonlijk en het politiek maatschapelijk leven met kracht tot gelding gebracht werd. Dit noemt hij nu een kloof tussen wetenschap en le-

ven, [15] waarvan het bestaan overigens ook door Huizinga al opgemerkt is. [16]

Rogier hield zijn katholieke medehistorici natuurwetenschappelijke zekerheid als ideaal voor, [17] verwierp de histoire à thèse, [18] wees iedere verklaring van het historisch proces vanuit het „meer dan menselijke" af, [19] streefde naar een geschiedwetenschap die zich niet van de door niet-katholieken beoefende zou onderscheiden. [20] Romein acht dit in plaats van meerjuist *minder*waardig. Niet omdat — zoals de voorstanders van objectivisme maar oncritisch blijven betogen — hij historische feiten door ideologische indoctrinatie zou willen verwringen. Maar omdat hij weet, dat volledige uniformiteit van de door katholieken beoefende geschiedwetenschap met de producten van niet-katholieken een vrijbrief betekent te zwijgen als het graf over een stelling die nochtans bij de uitbouw van het confessioneel onderwijs en de confessioneel gerichte politieke organisatie een haast rythmisch gerepeteerde slagzin is. Deze laatste ziet Romein nu juist eens graag door katholieke historici liberaal adogmatisch op het spel gezet, in discussie gebracht, aan epochè onderworpen. Hij wijst Rogiers neiging tot een voor ieder uniforme geschiedwetenschap af, als een *verzaking* aan het afleggen van rekenschap, aan het geven van critische verantwoording. Een quasi bescheiden voor allen uniforme geschiedwetenschap brengt met zich mee, dat juist de saillante kwesties, als waren zij op geen enkele wijze wetenschappelijk benaderbaar, buiten beschouwing worden gelaten. Gevolgelijk kan men daarover *buiten de wetenschap om* straffeloos van alles blijven beweren. In Rogier ziet Romein dan ook een fraai voorbeeld van zijn stelling, dat het objectivisme volgens de wet van het onbedoelde averechts gevolg steeds met subjectivisme gepaard gaat. [21]

* * *

Romeins practische geschiedschrijving draagt duidelijke tekenen, dat onderzoek van feiten voor hem een middel is om het waarheidsgehalte van het Marxisme

te beproeven. Maar dit Marxisme wordt dan ook niet buiten de discussie gehouden, niet a priori in veiligheid gebracht, doch juist op het spel gezet, aan de epochè blootgesteld. Romein legt rekenschap af *niet alleen* van kwesties als de Maria-boodschap- en de Paasstijl, welke hij — anders dan gesuggereerd wordt — geenszins minacht, maar tevens van het intiemste in de eigen persoon. Dat dit geven van rekenschap op geen enkel punt en in geen enkel opzicht zou kunnen worden aangevuld, valt waar geen mens volmaakt is, niet te verwachten. Dat hij er zich met hart en ziel op toelegde, is voor ieder die hem ook maar oppervlakkig kent onloochenbaar. De wijzigingen die hij in de loop der jaren in zijn Marxisme aanbracht, waardoor het van orthodox heterodox werd [22] hoeven niet per se uit innerlijke wankelmoedigheid verklaard te worden doch kunnen pleiten voor de intellectuele openheid, waarmee hij aanvankelijk minder bewuste impulsen zuiverde in het bijtend bad der reflexe bewustwording. Wie zich nu na zijn dood wat onbehaaglijk voelen door de soms onbehoorlijk geformuleerde critiek, waarmee zij hem wel eens bezeerd hebben, kunnen niet anders dan berusten in het onherstelbare. Dat valt misschien lichter wanneer zij bedenken dat het zwaarste kruis dat Jan Romein getorst heeft hem niet door hen, maar door hemzelf is opgelegd. Wanneer iemand op Romein critiek had dan was hij het zelf. Niemand heeft het hem moeilijker gemaakt dan hij zichzelf deed. Wie heeft als hij de aan de eigen gemeenschap ontleende a priorismen, de in de eigen individuele psyche verscholen aspiraties genadeloos in het bewustzijn getrokken, zo restloos mogelijk en onbarmhartig voor het forum der critisch rede gedaagd? Hij heeft het „rekenschap geven" aan zichzelf en aan anderen tot in ongekend hoge graad beoefend. Een vergelijking tussen de wijze waarop Romein zich zijn eigen a priori bewust maakt en die waarop katholieke Nederlandse historici het door hun geschiedbeschouwing geïmpliceerde expliciet maken en onderzoeken, is nauwelijks mogelijk. Immers de laatsten staan op dit punt met lege handen. Het was indertijd

dan ook wel wat penibel dat een vooraanstaand katholiek geschiedschrijver Romein dogmatisme meende te mogen aanwrijven soms absoluter „dan de orthodoxie van Rome en Genève". [23] Erger nog: juist dat Romein verantwoording wilde afleggen van zijn Marxisme voor het forum der geschiedwetenschap, werd hem als een denaturatie van deze laatste kwalijk genomen.

* * *

Of Marxisme en liberaal wetenschappelijke onbevangenheid samen kunnen gaan zonder hun eigen aard te verloochenen, hangt af van de vraag wat men onder Marxisme verstaat. De stelling dat *ieder* waarheidsoordeel altijd en overal als waarheidsoordeel waardeloos zijn moet, omdat het slechts een verhulde vorm zijn kan, waarin een dieper liggend economisch-sociaal klasseconflict uitgevochten wordt, laat zich niet zonder tegenspraak doordenken. Deze stelling is zelf een waarheidsoordeel, dat als particulier geval te brengen valt onder de algemene op *ieder* waarheidsoordeel betrekking hebbende inhoud van de stelling zelf. Indien geen waarheidsoordeel waarde kan hebben, dan ook niet de stelling die dit poneert. D.w.z. dat de pretentie op enigerlei wijze, zij het in nog zo minieme mate, *waarheid* te spreken, nooit samen kan gaan met aan de mens in het algemeen, en daarmee impliciet door de spreker aan zich zelf, toegeschreven *volledige* determinatie door enig klasseconflict.

Het Marxisme van Jan Romein is echter genuanceerder. Elders heb ik met zijn — achteraf duidelijk uitgesproken — instemming uiteengezet, hoe hij geen cultuur van alleen een bepaalde klasse, boeren en arbeiders, voorstaat, doch hoe zijn Marxisme juist gezien moet worden als een poging aan de beperktheid van een klassecultuur — namelijk die van de bezittende groepering — te overstijgen. Romeins Marxisme moet begrepen worden tegen de achtergrond van Huizinga's peinzende opmerking, dat waarachtige humaniteit, het echt homo-ludens-zijn, slechts mogelijk is in een maatschappij-ordening, waarin weinig bevoorrechten het economische transcenderen, doordat

anderen voor hen produceren. [24] Romein is onbevredigd door het cultuurideaal van de homo ludens in zoverre dit, naar Huizinga's eigen woorden, slechts toegankelijk is voor de bovenste groepering in de menselijke samenleving. Een klasse-cultuur, aldus Romein, kan niet universeel zijn. [25] Zijn oppositie tegen wat Huizinga zelf als klassecultuur aandient, is geen ruilen van de ene klasse voor de andere, doch een pogen de beperktheid van een klassecultuur te doorbreken, is een trachten naar universele algemeen menselijkheid.

Wat nu de hierboven gewraakte stelling betreft: natuurlijk neemt Romein bepalende invloed van economische machtsconflicten op het geestelijk leven van de mens aan. Zich volledig hieraan onttrekken, acht hij voor geen mens mogelijk. Dat de mens echter *volledig* door economische machtsconflicten bepaald zou worden, zodat zijn denken *slechts* epiphenomeen van een dieper liggend economisch-sociaal machtsconflict zou zijn, is niet Romeins mening. Evenmin houdt hij, dat geestescultuur of wat dat pretendeert te zijn, *noodzakelijk altijd* en *overal,* als verhuld zelfverweer van een bevoorrechte klasse, een verminderd waarheidsgehalte heeft. Op dit punt denkt Romein niet in de modus necessitatis, maar blijft hij staan bij het possibile. Hij acht een dergelijke vermindering van waarheidsgehalte heel goed mogelijk om niet te zeggen hoogst waarschijnlijk. De these dat aan de mens bewuste motieven voor zijn daden niet per se hoeven samen te vallen met de veelal onbewust blijvende echte drijfveren, is hem op het lijf geschreven. Het gevaar lijkt hem dan ook groot, dat vertegenwoordigers van de bezittende klasse godsdienst, filosofie, moraal en recht in het bewustzijn weliswaar als absoluut beleven, doch ze tegelijk onbewust — in subjectieve goede trouw — hanteren als middel tot bescherming van eigen klassevoorrechten. Men kan zeggen dat deze geschiedtheoretische implicatie van een bepaalde politieke richting voor Romein hypothese is, waarvan hij de doeltreffendheid op de geschiedenis beproeft. Deze hypothese is niet in zich absurd, zodat er niets tegen

is om ze aan onderzoek van feiten te onderwerpen. Het komt inderdaad de practische „positieve" de feiten onderzoekende historicus toe, na te gaan of het hypothetische gestelde in feite ook werkelijk heeft plaats gehad en plaats vindt. [26]

Men kan begrip hebben voor de angst, dat het onvermijdelijk spannen van hypothesen over historische feiten *kan* resulteren (modus possibilitatis!) in onscrupuleuze bewuste, of in ongewilde en onbewuste verkrachting van deze laatste. De vraag of Romein zich onbewust, dus zonder het zelf te willen, bij het onderzoek van feiten wel eens vergist heeft, onttrekt zich nog grotendeels aan mijn competentie. Ik ben nog te weinig „positief" of practisch historicus om mij hierover een oordeel aan te matigen. Laat ik om een discussie op een terrein, waarop ik mij nog onvoldoende bevoegd voel te vermijden, voor het gemak eens aannemen, dat Romein bij het onderzoek van feiten inderdaad wel eens de dupe is geweest van vergissingen. Het indenken in die veronderstelling is niet moeilijk. Het zou al heel verwonderlijk zijn, wanneer iemand jaren achtereen, vrijwel dag in dag uit werken, daarbij nooit een fout zou hebben gemaakt.

De vraag blijft echter open, welke conclusie men daaraan wil verbinden. Immers nergens is waargemaakt, dat Romeins methode, namelijk het spannen van een implicatie uit het dagelijks leven als expliciete geschiedtheoretische hypothese over de feiten, *noodzakelijk* op het verwringen daarvan moeten uitlopen. Beduchtheid voor *mogelijke* verwringing van feiten is, ik zei het hierboven al, niet misplaatst, eenvoudig omdat ieder menselijk handelen te kort kan schieten. Wie echter poneert, dat hier niet slechts van *mogelijkheid* tot deficiëntie, doch van *onvermijdelijke noodzakelijkheid* daarvan gesproken moet worden, verlaat juist de basis van de empirie, waarin hij zegt met beide voeten verankerd te willen blijven. Immers, strikt empirisch te werk gaande kan men uit — desnoods veel — in feite gemaakte fouten, alleen tot de *mogelijkheid* en *contingentie* van fouten besluiten,

waarvan de hoeveelheid eventueel in een statistiek kan worden verwerkt. Op basis van in feite gemaakte fouten kan men strikt empirisch te werk gaande echter niet tot de *onvermijdelijke noodzakelijkheid* van gemaakte en te maken fouten concluderen. Het is soms verontrustend te zien, hoe gemakkelijk, zij die zich als verdedigers van de empirie meenden te moeten opwerpen, van de modus possibilitatis in de necessitas overgleden, zich niet realiserend, dat zij juist in hun verdediging van de empirie, de empirische houding aan hun laars lapten.

Toen kreeg men het, vanuit reflex standpunt bezien, zonderling verschijnsel, dat in de argumentatie tegen de theoretische geschiedenis niettemin dagelijks voorkwam: zij die Romein het werken met typen kwalijk namen, achtten de feiten te kort te doen desondanks *typisch* voor hem. Het is een innerlijke tegenspraak even onhoudbaar als de contradictie tussen enerzijds de bewering, dat de geschiedwetenschap uit onvermogen volledig van de zin der geschiedenis moet abstineren, en anderzijds de prompte bezorgdheid, wanneer de rol van de geschiedenis in het V.H.M.O. beknot dreigt te worden. Immers, impliceert iedere echte bezorgdheid niet de vrees, dat op enigerlei wijze aan de objectief te verwerkelijken zin van het historisch proces te kort gaan wordt? Maar hoe zouden we daar nog iets redelijks over kunnen zeggen, wanneer wij in de wetenschappelijke bezinning al *volledig* van die objectief te verwerkelijken zin zouden hebben geabstraheerd? In de betekenis, die men aan de geschiedwetenschap toekent, alsook in de strijd om de rol van de geschiedenis in het V.H.M.O., blijkt duidelijk, hoezeer men in het dagelijks leven *buiten de wetenschap om,* en zonder het te beseffen, op geschiedtheoretische implicaties terugvalt, waar men binnen de geschiedwetenschap niet van wil weten. Wie dit goed vinden, moeten de consequentie aanvaarden, dat in het individueel persoonlijk en politiek-maatschappelijk leven op krachtige wijze bepaalde stellingen tot gelding gebracht worden, waarvoor ten overstaan van het forum der

geschiedwetenschappelijke bezinning op geen enkele wijze verantwoording wordt afgelegd. Dit laatste is niet geheel een kwestie van onwil. Door het verwaarlozen van reflectie heeft men er eenvoudig geen erg in, in het persoonlijk en maatschappelijk leven geschiedtheoretische stellingen te impliceren, die buiten de wetenschap blijven en bijgevolg niet door haar bewaakt worden. Dat geldt niet alleen voor de katholieke Nederlandse historici, maar b.v. ook voor allen, die menen, dat een van de zin der geschiedenis abstraherende geschiedwetenschap ... aan de zin der geschiedenis beantwoord. Hoe kan de geschiedwetenschap echter überhaupt een critisch zuiverende functie vervullen in het leven van individu en maatschappij, wanneer zij niet meer het forum zijn wil, waarvoor de door het practisch leven geïmpliceerde geschiedtheoretische grondstellingen zich moeten verantwoorden?

* * *

De reflectie over deze problemen, vanuit het historisch handwerk, bij ons door Huizinga ingezet, heeft Jan Romein eerst goed op gang gebracht. Wat hij in zich zelf voltrok heeft betekenis voor iedere historicus afzonderlijk. Hij voorziet in een zekere nood aan bezinning, komt tegemoet aan een groeiende geneigdheid tot reflectie, die ik vooral bij jongeren meen aan te treffen. En iedere historicus, bij wie die behoefte minder dwingend is, zal toch *noodzakelijk* — wanneer hij zijn roeping als intellectueel trouw blijft — eens de vraag voelen opkomen, of de geschiedwetenschap niet méér mogelijkheden biedt, dan deze dat men er als leraar of hoogleraar op passende wijze de kost mee verdient, en zo ja, wat dat „meer" dan wel is.

Bij het beëindigen van dit artikel voel ik mij droef te moe. Het is tekort. Te vluchtig moest ik van het een naar het ander overglijden. Teveel moest buiten bespreking blijven. De misverstanden rond Jan Romein als theoretisch historicus zijn zo talrijk, dat het beeld, dat bij velen van hem leeft, menig aan hem

vreemde lijn toont. Slechts enkele trekken heb ik weg kunnen wissen. Wat overblijft is nog te inauthentiek, dan dat zij die van hem houden, zijn gelaat kunnen herkennen; zijn gelaat, dat onverzettelijk en droevig vermoeid, scherpzinnig en mild, glimlachend en vol mededogen, oprijst voor wie zich in de nachtelijke stilte van het studeervertrek over zijn geschriften buigt.

Jan Romein heeft meer dan enig ander historicus in ons land de smart van vergruisdheid ervaren. In kiem was in hem alom-presentie, die de uitéénligging van windstreken, eeuwigheid, die de tegenstelling tussen verleden, heden en toekomst opheft. Voor ons, die in de vergruisdheid achter blijven, heeft hij in het verleden de pen neergelegd, en wenkt hij waar wij het toekomstige bezonnen tegemoet gaan. Voor ons blijft daar een kloof, omdat wij de spanning van tegendelen niet volledig te boven kunnen komen. Maar hij, kind van lief en van leed, rust waar zij zich verenen.

---

1 Fr. de Jong Edz., **Het heden onhistorisch?**, Amsterdam, 1960, 10, 11.

2 J. Romein, **De dialectiek van de vooruitgang** (1935) = **Het onvoltooid verleden**2, Amsterdam, 1948, 22; B. Delfgaauw, **De wijsbegeerte van de 20e eeuw**, Baarn, 1957, 71.

3 Subjectivisme: verwaarlozing van de door adaptatie aan het object, aan het subject mogelijke eigen uitzuivering, zowel wat betreft kennen als handelen. Kortheidshalve moet ik de onderscheiding theoretisch subjectivisme – practisch subjectivisme hier maar terugbrengen tot die tussen subjectivisme, dat bewust gewild is, en subjectivisme, dat ongewild gepractiseerd wordt min of meer zonder dat men er zelf erg in heeft.

4 Objectivisme: poging tot per se onmogelijke volledige eliminering van ieder subjectief moment, zowel wat betreft kennen als handelen. Het is gebaseerd op de oncritisch aanvaarde onderstelling, dat subjectiviteit en objectiviteit elkaar geheel en al uitsluitende begrippen zijn. Hierover: E. Vermeulen, **Wat is objectiviteit?** De Nieuwe Stem, 17 (1962) 281 v.v. In het hier bovenstaand herdenkingsartikel wordt objectivisme steeds gebruikt in de zin van theoretisch objectivisme, d.w.z. bewust gewild.

5 Het verwerpen van per se onmogelijke eliminering van ieder

subjectief moment laat de opgave onaangetast het subject door adaptatie aan het object zoveel mogelijk uit te zuiveren.

6 J. Romein, **Gedachten over de vooruitgang.** Sociologisch Jaarboek IV, Leiden, 1950, 120.

7 De tegenstelling „professor-dichter" werd door Menno ter Braak toegepast op Huizinga. Zie M. ter Braak, **Huizinga voor de afgrond,** De Stem, 10 (1930) 824.

8 J. Romein, **In de hof der historie,** Amsterdam, 1951, 21.

9 Huizinga heeft de uitdrukking „zich rekenschap geven" voor het eerst op de activiteit van de historicus toegepast (V.W. VII, 100, 101, 164). Romein stemde hier kennelijk mee in. Hierover J. Romein. **Huizinga als historicus = Tussen vrees en vrijheid.** Amsterdam, 1950, 236.

10 J. Romein, **In de hof.** 23

11 L. J. Rogier, **Beschouwing en onderzoek,** Utrecht/Antwerpen, 1954, 280, 311; ook L. J. Rogier, **De zin der geschiedenis voor geloof en rede,** Heerlen, z.j., 276.

12 K. L. Bellon, **Wijsbegeerte der geschiedenis,** Antwerpen/Amsterdam, 1953, 349, 350. Overbodig haast om op te merken, dat Bellon t.a.p. geen naturalisme impliceert.

13 H. I. Marrou, **De la connaissance historique,** Parijs, 1954, 229.

14 M. C. Smit, **De verhouding van Christendom en historie in de huidige rooms-katholieke geschiedbeschouwing,** Kampen, 1950, 166 v.v.

15 J. Romein, **In de hof.** 11, 36, 70.

16 E. Vermeulen, **Huizinga over de wetenschap der geschiedenis,** Arnhem, 1956, 55-64, 69-75.

17 L. J. Rogier, **Over het verkrijgen van zekerheid in de geesteswetenschappen.** Verslag viering 150-jarig bestaan Kon. Ned. Ak. van Wetenschappen. Amsterdam, 1958, 120 v.v. Voor kritiek hierop: J. Nota, **Filosofie der geschiedenis.** Roermond/Maaseik, 1962, 147, 148.

18 L. J. Rogier, **De zin der geschiedenis,** 282, 285.

19 L. J. Rogier, **De zin der geschiedenis,** 276; L. J. Rogier, **In vrijheid herboren,** 's Gravenhage, 1958, 134; L. J. Rogier, **Het pontificaat van Pius X,** Nederl. Kath. Stemmen 50 (1954) 178. Rogier hanteert op deze plaatsen steeds het argument, dat Gods wegen voor de mens onnaspeurbaar zijn. M. C. Smit, die dit wel toegeeft, had echter reeds opgemerkt, dat deze kwestie niet aan de orde is. Zie M. C. Smit, **De verhouding,** 175.

20 De opvatting, dat de producten van door katholieken beoefende historiografie van die van de niet-katholieken op enigerlei wijze zouden moeten afwijken, acht Rogier slechts „een vermakelijk misverstand". „Mij dunkt dat" sinds dit misverstand voorkwam „de

opvattingen omtrent de beoefening der geschiedenis door katholieken gesaneerd zijn". Aldus L. J. Rogier, **Herdenking van L. G. J. Verberne.** Utrecht/Nijmegen, 1956, 12, 13.

21 Over de wet van het onbedoelde averechts gevolg zie J. Romein, **Gedachten over de vooruitgang,** 99 v.v. Niet om Rogier onaangenaam te zijn, doch alleen om het woord subjectivisme met betrekking tot diens werk niet lichtvaardig te gebruiken, wijs ik op zijn spreken over de Bijbel. „Kom niet met het bezwaar, dat de Bijbel toch ook een geschiedverhaal is, want hier stuit ge juist op het grote verschil, dat de Bijbel als zodanig volstrekt isoleert. Ik lees de Bijbel ànders dan elk geschiedwerk, want hij is een stuk van de openbaring. Dat hij dit is, weet ik door het gezag van de Heilige Kerk." „Juist dit verschil zet de Bijbel apart. Aan het bijbelverhaal stel ik – om het te kunnen geloven – **niet** de eis van zijn afleidbaarheid uit de bronnen. Ik heb een nog volkomener, nog veiliger waarborg: het onfeilbaar leergezag van de Kerk, waaraan de Bijbel voor mij een gezag ontleent, dat geen afleiding uit de bronnen ooit zou kunnen geven" (L. J. Rogier, **De zin der geschiedenis,** 283, 284).

Tal van historici zouden, zo vermoed ik, dit vernemende, met Rogier wel eens graag van gedachten wisselen over de vraag, hoe hij er toch bij komt „meer dan menselijk", Goddelijk gezag toe te kennen aan een instelling die in de geschiedenis toch onmiskenbaar als een – op zijn minst ook – menselijk instituut verschijnt. Dit te meer, omdat Rogier zelf, de mogelijkheid te besluiten tot iets „meer dan menselijks" in het historisch proces expliciet heeft ontkend (hierboven noot 19). Rogier geeft zijn positie m.i. treffend weer, wanneer hij schrijft: „Ik geloof, omdat ik **niet** gezien heb" (L. J. Rogier, **De zin der geschiedenis,** 283). Voor een dergelijk openbaren van iets intiems in de eigen persoon kan men slechts respect hebben. Desondanks blijft het onbevredigend voor wie naar een redelijk argument vraagt. En daar gaat het hier juist om (cfr I. Schöffer, **Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden,** Arnhem/Amsterdam, 1956, 41 aldaar noot 1).

Deze inzichten mede onder inspiratie van Romein verworven heb ik ook elders voorgestaan (E. Vermeulen, **Fruin over de wetenschap der geschiedenis,** Arnhem 1956, 74, 75). De reactie hierop door J. W. Smit (Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden XV (1960) 58, 59) lijkt mij op een misverstand te berusten. De bedoeling is niet, zoals de auteur meent, een discussie tussen niet-katholieke en katholieke historici onmogelijk te maken. Integendeel, ik wil ze in navolging van Romein juist bevorderen, door ook tot dusver buiten de discussie gehouden geschiedtheoretische implicaties van katholieken aan adogmatische rationele controle te onderwerpen. Het gaat er

mij, als Romein, niet om de geschiedwetenschap te verkrachten, integendeel, de bedoeling is juist ze te verheffen tot forum, waarvoor verantwoording moet worden afgelegd van de aan de diverse levensbeschouwingen inherente en daaraan op enigerlei wijze corresponderende geschiedtheoretische implicaties.

Om misverstand te voorkomen: het verwerpen van uniformiteit betekent natuurlijk niet, dat bij de beoordeling van de geschiedtheoretische implicaties van de ene levensbeschouwing andere normen zouden moeten worden aangelegd dan bij die van de geschiedtheoretische implicaties van een andere. Verwerping van uniformiteit betekent **slechts** dat de diverse levensbeschouwingen, ieder hun bijzondere geschiedtheoretische theses implicerend, ook ieder hun eigen stellingen aan de wetenschappelijke epochè moeten onderwerpen.

Het is hier niet de plaats de gedachtenwisseling op dit punt met J. W. Smit verder voort te zetten. Echter wil ik, omdat ik daar elders nog geen gelegenheid voor had, hier toch wel graag zeggen, dat mij t.a.p. ten onrechte ontrouw aan een gemaakte afspraak aangewreven werd.

22 J. Romein, **In de hof,** 48.

23 L. J. Rogier, **Neercassel en het vaderland in 1672,** Verslag Alg. Verg. H. G. 31-10-1949, Urecht, 1950, 8; Cfr J. Nota: „Het zou niet juist zijn en zelfs unfair, J. Romein onder te brengen bij „de richting van hen die de invloed van het subject zo sterk mogelijk benadrukken, tot zelfs ten nadele van de feitelijkheid" (J. Nota, **Filosofie der geschiedenis,** 149). P. Gieles constateert, dat Romein „met name in katholieke kring" „bepaald onwetenschappelijk met banvloeken is beladen. Een meer zakelijke beoordeling" „lijkt een kwestie van rechtvaardigheid" (Te elfder ure, 9 (1962) 148).

24 E. Vermeulen, **Huizinga over de wetenschap.** 82.

25 E. Vermeulen, **De positie van Huizinga als theoreticus van de geschiedenis tussen Fruin en Romein.** Tijdschrift voor filosofie, 24 (1962) 86. Dat Huizinga's cultuurideaal te zeer aan een bepaalde maatschappelijke groepering gebonden was, wordt bevestigd door Geyls studie **Huizinga als aanklager van zijn tijd,** Amsterdam, 1961. Hierover: De Nieuwe Stem, 17 (1962) 124, 125.

26 Zowel Huizinga als Bellon, de eerste met meer gezag als „positief" historicus dan de tweede, meende, dat het marxisme, ontdaan van exclusiviteit en onvermijdelijke noodzakelijkheid, wel degelijk beantwoordt aan bepaalde historische feiten (J. Huizinga, V.W.V, 253, 255; hierover E. Vermeulen, **Huizinga over de wetenschap der geschiedenis,** 84; K. L. Bellon, **Wijsbegeerte der geschiedenis,** 334.

27 Contingent: wat is, doch ook niet had kunnen zijn; m.a.w. het is wel maar niet noodzakelijk.

Ph. de Vries

ROMEIN EN DE HISTORISCHE REALITEIT

In Romeins werk wordt steeds impliciet aangenomen en vele malen ook expliciet verklaard, dat de geschiedenis, begrepen als som van al wat mensen in het verleden gedaan en ervaren hebben, het karakter van objectieve, onherleidbare werkelijkheid bezit. Van even fundamentele betekenis voor Romeins denken is zijn overtuiging, dat de mens absolute kennis van enig object ontzegd is, hetgeen ten aanzien van de geschiedenis inhoudt het uitsluiten van de mogelijkheid, dat de werkelijkheid van het verleden in het denken of in de voorstelling van een mens van vlees en bloed identiek gereproduceerd zou kunnen worden. Wat het eerste standpunt betreft, lijkt het mij evident, dat Romein de geschiedenis als object dus beslist niet in het licht van het idealisme of van het realisme in de scholastieke zin van dat woord beschouwd heeft. Hoe men zijn visie in dezen positief moet definiëren is een moeilijker kwestie, doch vooruitlopend kan reeds gezegd worden, dat zij grote verwantschap vertoont met de opvattingen van die denkers uit de periode der Verlichting, die iedere vorm van „métaphysique" als „chimères" van de hand wezen. Als dezen onthield Romein zich van ontologische speculaties. Ook de Kantiaanse problematiek was de zijne niet. [1]

Het wil mij voorkomen, dat een en ander van wezenlijk belang is voor het goed begrip van Romeins opvattingen omtrent de specifieke kennis van het verleden. Niets van wat hij ooit gezegd heeft over de onvermijdelijkheid van het element subjectiviteit in de historische kennis, over de variabiliteit van de historische interpretatie, over de wisseling van het historisch oordeel door de tijden heen, over het begrijpen van het historisch proces als dynamiek van

anders-worden uit zo-zijn, niets van dat alles kreeg een zodanige theoretische formulering, dat een notie omtrent de relatie tussen zijn en kennen (begrijpen), al ware het maar in de vorm van een werkhypothese, als constante herkenbaar zou zijn. Permanent is de tweedeling: „geschiedenis-als-feit" — „geschiedenis-als-verhaal (-als-wetenschap)", filosofisch „unverbindlich" de wijze, waarop die twee dan toch telkenmale met elkaar „in verband" worden gebracht. Immers, men hoort wel steeds van onderling verkeer tussen het land der geschiedenis en het grondgebied van de beschouwer van het verleden, men hoort wel voortdurend bepaalde zaken als export uit of import in het gebied der geschiedenis kwalificeren, doch men ziet geen vaste oeververbinding tussen beide volstrekt gescheiden territoria, al ware het maar een wankele, maar dan toch steeds zichzelf gelijk blijvende schipbrug.

Hetgeen zoëven „het begrijpen van het historisch proces als dynamiek van anders-worden uit zo-zijn" werd genoemd lijkt het laatstgezegde te logenstraffen. Is deze formule iets anders dan wat Romein dialektiek noemde, en is in die dialektiek niet de tweeëenheid van reëel historisch gebeuren en daarmee corresponderende vorm van geestelijke apperceptie van dat gebeuren gegeven, waarbinnen zijnsstructuur en denkstructuur met elkaar in verbinding treden? Nog afgezien van het feit, dat men zelf skeptisch kan staan ten aanzien van het realiteitsgehalte van het hier bedoelde parallellisme, doet zich in de eerste plaats de vraag voor of Romein er wel zo zeker van was dat de dialectiek van het denken realiter aan de dialectiek van het zijn beantwoordde. Er is alle aanleiding die vraag ontkennend te beantwoorden. Te bewijzen is het niet, maar het poneren van de volgende stelling is misschien toch geoorloofd: had Romein geloofd, dat hij in de dialectische denkwijze een middel bezat om de historische realiteit in haar eigen structuur objectief te leren kennen, hij zou haar rigoureus en exclusief gehandhaafd hebben, zoals Hegel het ten aanzien van zijn systeem deed. In *De dialektiek van de vooruitgang* (1935) wordt met grote nadruk het stand-

punt verdedigd, dat de manier, waarop een ontwikkelingsproces zich in de geschiedenis voltrekt, alleen met behulp van de dialectische methode adaequaat verklaard kan worden. Tegelijkertijd horen wij echter reeds in deze studie een waarschuwing tegen een doctrinair en schematisch gebruik van de methode. In haar gemitigeerde vorm is zij „voor de historie onmisbaar". Maar in die vorm is zij weer „voor een strenge filosofie misschien onbruikbaar". We zijn dan genaderd tot een opvatting van dialectiek als een zeer algemene methode, die een eind moet maken aan „de uitsluitende oorzaak-en-gevolg, aktie-en-reaktie-geschiedbeschouwing", maar in haar losheid zeker niet de pretentie heeft om op haar beurt aan te tonen „wie es eigentlich gewesen". Zij is „een denkmethode", „een verklaringsprinciep". Dat zij ertoe kan bijdragen het verleden te reproduceren wordt nergens gezegd, zoals trouwens de gehele problematiek van de verhouding „geschiedenis-als-feit — geschiedenis-als-verhaal" buiten beschouwing blijft.

Naarmate met de jaren andere problemen der geschiedwetenschap tot voorwerp van Romeins bijzondere aandacht werden, gevoelde hij blijkbaar steeds minder behoefte of lust om de termen dialectiek, dialectisch e.d. nader te preciseren. Reeds in 1938, in de toespraak *Over de menselijke waardigheid,* worden dialectische en relativerende denkwijzen in een zeer vrije formulering met elkaar geassocieerd, ja, men krijgt bijna de indruk, dat zij aan elkaar gelijk worden gesteld (*In opdracht van de tijd,* pag. 213).

Kon men ten aanzien van het begrip dialectiek nog twijfelen of het al of niet gebruikt werd om tot een bindende uitspraak over het wezen van de geschiedenis-als-feit te komen, bij de problematiek, die zich ontwikkelde om de vraag naar de verhouding tussen subjectiviteit en objectiviteit in het historisch oordeel worden de antwoorden toch wel geheel gezocht binnen de kring van het individueel bewustzijn, met het resultaat dat de objectiviteit, die Romein hervonden meende te hebben, ook binnen die kring gevonden werd. De geschiedenis-als-feit is een „Gegenüber" ge-

worden, „onafhankelijk ... ván onze geest", (maar) niettemin niet anders (te kennen) dan dóór en via die geest".

Deze woorden zouden een absurditeit tot uitdrukking brengen wanneer zij niet betekenen, dat onze geest op zijn beurt wel afhankelijk is van de geschiedenis-als-feit, en dat de impulsen uit dit Gegenüber in onze geest het karakter van object aannemen, zonder dat wij kunnen zeggen wat zij buiten onze geest zijn. Wie van dit standpunt uit uitspraken gaat doen over de geschiedenis als som van in het verleden gebeurde gaat subjectief te werk en accepteert de ervaring als fundamenteel. Het lijkt mij, dat in de practijk van de geschiedvorsing en geschiedschrijving geen andere mogelijkheid bestaat, en Romein, noch aan een filosofisch noch aan een religieus systeem gebonden — en nu moge definitief van een verwantschap met de ondogmatischen der 18de eeuw worden gesproken — had hier mogelijkheden tot een groter onbevangenheid dan de meesten zijner tijdgenoten. Travaillons sans raisonner, c'est le seul moyen de rendre la vie supportable, zegt een van de personages in *Candide* tegen het eind van het verhaal. Wie Voltaire kent, weet dat daarmee geen weigering tot het aanvaarden van geestelijke en morele verantwoordelijkheid bedoeld is. Doch op dit stuk ging Romein niet mee en was hij veel meer verbonden met die 18de en 19de eeuwse richtingen, die in het wetenschappelijk en filosofisch theoretiseren en bewijs leveren een opdracht in dienst van de mensheid zagen. Heen en weer geslingerd tussen de twee polen van vrijzinnigheid en roeping kon hij de subjectiviteit en het practisch empirisme, die bij zijn „Diesseitigkeit" pasten, tegelijkertijd niet verloochenen en niet aanvaarden. Als enige uitweg bleef hem over: een vaste norm te proclameren van de beperking van persoon, plaats en tijd uit. Het recht daartoe meende hij zich op grond van zijn theoretische bespiegelingen verworven te hebben. De verbindende kracht van die norm bleef echter uit, zelfs in de bescheiden omvang die Romein haar toedacht.

Als alle historisch-theoretische bemoeiingen hadden

ook de zijne ten doel willekeur in het historisch oordeel en in de weergave van het verleden uit te sluiten. Zijn streven om het subjectivisme bewust in het historisch denken te verdisconteren was zeer in het bijzonder er op gericht een nieuwe vorm van historische zekerheid te doen ontstaan. Tot dit bereik van het historisch zekere zal nu toch wel in de eerste plaats datgene gerekend moeten worden wat de geschiedwetenschap in de loop van haar bestaan voor het historische bewustzijn tot onloochenbare werkelijkheid heeft gemaakt: tenzij men dit soort historische evidentie in twijfel wil trekken en daarmee iedere mogelijkheid tot welke vorm van kennis van het verleden ook ontkent. Met andere woorden: Rembrandt is de schilder van de Nachtwacht geweest, Willem van Oranje is stadhouder van Holland geweest, Engeland en Frankrijk waren in de 18de eeuw een aantal keren met elkaar in oorlog, zijn ware uitspraken met betrekking tot de werkelijkheid van het verleden, of men schrijft de gehele geschiedwetenschap af. Zulke uitspraken krijgen algemene geldigheid wanneer een volstrekte communis opinio verkregen is omtrent de stelling, dat geen enkel getuigenis ze weerlegt of twijfelachtig maakt. De zaak wordt uiteraard moeilijker wanneer in een uitspraak meer feiten en toestanden worden vermeld, en al heel gecompliceerd wanneer begrippen en waarde-oordelen worden geïntroduceerd. Toch kan met zekerheid gezegd worden, dat de uitspraak: De Middeleeuwen begonnen in Europa in 1700 en werden gekenmerkt door een massaal atheïsme, in ieder geval onwaar is. Hoe men ook mag laboreren aan de bepaling van het begrip: Middeleeuwen in Europa, als men de term wil handhaven moet men hem toepassen op een periode, welker uiterste grenzen zijn 4de-6de eeuw enerzijds, en 16de eeuw anderzijds; even zeker is, dat massaal atheïsme in die periode niet voorkwam. Ook deze overtuiging berust weer op een communis opinio van allen, die zich ten aanzien van dit onderwerp met historisch onderzoek en historische begripsbepaling hebben bezig gehouden. Evenals het laatst aangehaalde voorbeeld behelst de zin: In haar

eerste faze is de Renaissance: de wedergeboorte van het realistische kunstideaal der Grieken en van de staatkunde der Romeinen, [2] onwaarheid, en wel om dezelfde reden, namelijk omdat allen, die zich op het moment dat Romein schreef, sinds jaren uitsluitend en intensief met het probleem: Renaissance, bezig hielden, ondanks onderlinge verschillen van mening, het allen eens waren over de volgende punten: de Renaissance is als historische periode nauwelijks meer af te bakenen en exclusief te karakteriseren; zo men het woord Renaissance als concept handhaaft is het verschijnsel, dat eraan beantwoordt, in zijn vroegste uitingen tot geen enkel gebied in het bijzonder beperkt: het woord wedergeboorte is nauwelijks meer te hanteren, omdat, zo er al iets nieuws ontstond, er zeker niets wedergeboren werd; men zal nimmer tot enig begrip van de Renaissance komen als men de reactie op het antieke en het Middeleeuwse erfgoed niet als één ongescheiden complex onderzoekt; de belangstelling voor de Griekse Oudheid is betrekkelijk laat in de Renaissance opgetreden (men komt steeds via de klassieke of laat-antieke Romeinse cultuur tot de Grieken); het kunstideaal van de Grieken en dat van de Renaissance zijn twee verschillende zaken en ten aanzien van beide moet men met het woord realisme uiterst voorzichtig zijn (in welke betekenis ook gebruikt is het niet exclusief typerend); bovendien zetten zich zowel op het gebied van de theorie als van de practijk der artistieke vormgeving ook Middeleeuwse tradities in de Renaissance voort; de staatkunde der Romeinen (afgezien van het feit, dat men daarover niet als een uniform verschijnsel kan spreken) weerspiegelt zich in de politieke theorie der Renaissance op de meest uiteenlopende wijze; terwijl politieke practijk en antikiserende theorieën beide slechts begrepen kunnen worden van de werkelijke verhoudingen uit die niets met de situatie in de Romeinse Oudheid gemeen hadden. Zo leren het ons de publicaties van Baron, Ferguson, Kristeller, Weiss, Rice, Ullman, Panofsky, en vele, vele anderen.

Dit voorbeeld, dat zonder moeite vermenigvuldigd

zou kunnen worden, dient slechts om aan te tonen, dat Romein, als hij zich naar een theoretische formule haastte, door zijn vaart de details niet meer zag, die hij in een toestand van rust natuurlijk even goed of beter kende dan andere historici. Dat neemt echter niet weg, dat men in zulke gevallen toch van willekeur in het historisch oordeel moet spreken, en wel van een willekeur, die niet alleen in het emotioneel karakter van Romein, maar ook in zijn theoretisch uitgangspunt haar oorsprong vond. Door zijn overwegende aandacht voor dialectiek, subjectivisme en relativisme en door zijn geresigneerde houding ten aanzien van het probleem van de geschiedenis-als-feit had hij weinig aandacht voor de omstandigheid, dat er een waarheid ad hoc omtrent de historische werkelijkheid bestaat, namelijk de cumulatie van uitspraken over het verleden, waarop geen terug mogelijk is. Om bij het aangehaalde voorbeeld te blijven: Het verschijnsel Renaissance kan problematisch blijven, het oordeel erover in elk apart geval mede bepaald door subjectieve elementen, de verschijnselen zelf dialectisch verknoopt, doch niemand kan meer een oordeel over de Renaissance uitspreken zonder stilzwijgend of uitdrukkelijk rekening te houden met de immense hoeveelheid nieuw feitenmateriaal, die de bovengenoemde auteurs aan de dag gebracht hebben, en welks werkelijkheidskarakter men niet kan loochenen zonder de werkelijkheid van welk ervaringsfeit dan ook te loochenen. Blijft men dan toch bij Burckhardt of Vasari staan, dan vervalt men in willekeur. In dit opzicht is de natuur trouwens altijd sterker dan de leer. In de *Lage Landen* en dergelijke werken wordt de geschiedenis-als-feit — als het ware spontaan — steeds de reverentie bewezen, die in de theoretische opstellen zo dikwijls ontbreekt. Met andere woorden, op het gebied der „gewone" geschiedschrijving moest Romein als ieder historicus rekening houden met wat vóór hem door anderen met de traditionele middelen der geschiedwetenschap bij de historische werkelijkheid ingelijfd was. Uiteraard behoorde voor hem als voor ieder ander, kritiek en nader onderzoek ten aanzien

van hetgeen door voorgangers verworven was tot de normale taak, en bleef de mogelijkheid tot revisie van vroegere meningen steeds bestaan. Dat neemt echter niet weg, dat er ook voor hem een historische evidentie bestond en dat die in het onderhavige geval van „gewone" historische werkzaamheid ook voor hem niet anders bepaald kon zijn dan door de meest recente communis opinio ten aanzien van de „feiten"; „feiten", waarin bijna altijd het element „begrip" aanwezig is, en die niettemin nooit meer in twijfel kunnen worden getrokken (b.v. het feit, dat in de Republiek in de 17de eeuw bij sommige politieke denkers sympathie voor het absolutisme waar te nemen is).

Wil dit alles nu zeggen, dat Romein zich in wezen niet van andere moderne historici zou hebben onderscheiden en dat zijn theoretische bemoeiingen niets dan pretentie zouden zijn geweest? Het antwoord op deze vraag moet positief luiden: Romein is een unieke figuur in de geschiedenis van de Nederlandse geschiedwetenschap en zijn bijdrage tot de Nederlandse cultuur van de 20ste eeuw heeft de betekenis van een grote verrijking gehad. „Es ist . . . eben nicht so etwas Unerhörtes, dass nach langer Bearbeitung einer Wissenschaft, wenn man Wunder denkt, wie weit man schon darin gekommen sei, endlich sich jemand die Frage einfallen lässt, ob und wie überhaupt eine solche Wissenschaft möglich sei . . . . Zu fragen, ob eine Wissenschaft auch wohl möglich sei, setzt voraus, dass man an der Wirklichkeit derselben zweifle. Ein solcher Zweifel aber beleidigt jedermann, dessen ganze Habseligkeit vielleicht in diesem vermeintlichen Kleinode bestehen möchte; und daher mag sich der, so sich diesen Zweifel einfallen lässt, nur immer auf Widerstand von allen Seiten gefasst machen." [3]

In deze woorden is de levensgeschiedenis en de grootheid van Romein samengevat. Wat in het voorgaande over zijn verhouding tot de historische realiteit is gezegd, is niet meer relevant als het gaat om de beoordeling van zijn houding ten aanzien van de realiteit der historische wetenschap. Het staat buiten

twijfel, dat hij zich blijvend de allergrootste verdienste verworven heeft door op dit punt iedere zekerheid te ondergraven en dat hem in dezen alleen als een zwakheid kan worden aangerekend dat hij de door hemzelf gewekte twijfel niet permanent heeft willen laten. Wie denkt Romeins wetenschapstheorie te kunnen bestrijden met een filosofie-van-de-koude-grond, wie meent dat Romeins kritiek hem niet ervan behoeft te weerhouden om door te gaan met het „(vermalen van) dode bronnen waarin niemand belang stelt... tot dode artikelen..., die niemand leest" kenmerkt zich als de onnozele hals, die Kant op het oog heeft; de man of vrouw, die zich op een koopje het gevoel van belangrijkheid verschaft en met de problemen van mens en wereld bezig meent te zijn, terwijl hij of zij in werkelijkheid slechts op bijzondere bekwaamheid in een bepaald soort puzzle-techniek kan bogen. In dit perspectief is het hoofdstuk *Polemiek* in de *Hof der Historie* (1951), veelal veroordeeld als een aantal grove persoonlijke aanvallen, mijns inziens een van de belangrijkste bijdragen tot een correcte waardering van ons vaderlands geschiedkundig bedrijf.

Enkele groten als Huizinga en Geyl niet te na gesproken is onze 20ste eeuwse geschiedschrijving wel zeer arm aan werken van ruime opzet, waarin historische onderwerpen van algemeen belang in den brede behandeld worden en onder alle aspecten van menselijke problematiek gepeild worden. In dit opzicht is met name de Angelsaksische historiografie veel rijker dan de onze. En hiermee raken wij aan een ander aspect van Romeins activiteit, dat hem niet alleen formeel kenmerkt, maar hem ook als verdienste kan worden aangerekend, te weten zijn internationale oriëntatie. In bijzondere mate was hij betrokken bij alles wat de wereld in zijn dagen bezig hield (hetgeen iets anders is dan op de hoogte zijn van de internationale vakliteratuur). Zijn kennis van hetgeen over de problematiek der geschiedwetenschap geschreven was, had niet alleen kwantitatief een ontzagwekkende omvang, zij was daarbij kwalitatief van zodanige aard, dat zij hem kenmerkte als veel meer dan historicus-

alleen. Romein was een cultuurhistoricus en cultuurfilosoof van een niveau als ten onzent in onze eeuw onder de historici alleen Huizinga bereikt heeft en waarop zich in andere landen geesten als Croce en Meinecke bewogen (n'en déplaise Romein, die deze vergelijking misschien niet gewaardeerd zou hebben).

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn, dat Romein ons inziens niet er in geslaagd is de harmonie tussen theorie en practijk der historische wetenschap tot stand te brengen. Hij heeft echter in ieder geval in Nederland het inzicht verbreid, dat de historicus zich voortdurend behoort te verdiepen in de vraag of zijn wetenschap mogelijk is en of haar beoefening zinrijk is in het licht van al wat de mens is en al wat alle mensen aangaat. In dit opzicht is zijn betekenis groter dan die van Huizinga, wiens activiteit op dit gebied in vergelijking met de zijne slechts van incidentele aard is geweest. Romein wilde hier noch van rusten noch van aflaten weten. De beoefening der theoretische geschiedenis ervoer hij als een opdracht; waarschijnlijk was zij in werkelijkheid meer zijn eigen opdracht aan het leven van altijd dan een opdracht van de tijd van heden, hetgeen zou willen zeggen, dat het zoeken naar „eeuwigheidswaarden" geprevaleerd zou hebben boven het streven naar feitelijke kennis omtrent de werkelijkheid van vroeger en nu. Dan zou hij innerlijk geen vrede gehad hebben met het inzicht, dat verandering en continuïteit gelijkwaardig en noodzakelijk complementair zijn, maar verlangd hebben het continue van aangezicht tot aangezicht te aanschouwen. Dan zou hij toch vóór alles een idealist in alle betekenissen van dat woord zijn geweest, en daarmee de antipode van de skepticus. En zo was het, menen wij. De wil om te „raken aan 't volstrekte, dat geneest" voelde men toch wel sterk in Romein aanwezig. Zo was hij minder en meer dan de „gewone" historicus en veel meer dan de meeste mensen: een dialecticus uit werkelijkheidszin met het ideaal van een laatste synthese, omdat de werkelijkheid hem geen vrede gaf.

1 In tegenstelling tot hetgeen Pos schijnt te suggereren in: Over

de verhouding van geschiedenis en geschiedwetenschap (Weerklank op het werk van Jan Romein, Amsterdam, 1953).

2 In de ban van Prambanan, pag. 36.

3 Kant: Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, Vorrede.

W. F. Wertheim

DE DIALEKTIEK EN DE EUROPESE AFWIJKING

„De dialektiek van de vooruitgang", het lange en inhoudrijke opstel waarmee *Het onvoltooid verleden* opent, trok destijds sterk de aandacht en dat niet alleen in de kring van historici. De idee van een niet rechtlijnig, maar telkens met verspringingen verlopende evolutie en de visie „dat op een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem" kon optreden, appelleerde klaarblijkelijk aan een behoefte aan dieper begrip.

Jan Romein zelf had het gevoel, dat hij met de kerngedachte van dit opstel een bijzonder belangrijk verschijnsel in de menselijke evolutie op het spoor was gekomen. Hij verheugde zich, dat hij van de zijde van biologen een bevestiging had gekregen van het door hem beschreven evolutieproces als verwant aan de wijze waarop het zich in de levende natuur openbaart. Ook daar was geconstateerd, dat ontwikkeling in een gespecialiseerde richting betekent een „vastlopen en soms doodlopen daarin, zodat tegenwoordig de theorie wel algemeen aanvaard was, dat nieuwe

soorten zich niet uit de verst gevorderde, maar uit lagere ontwikkelden". Zijn voldoening over zijn vondst sprak Romein aan het slot van zijn opstel in de volgende woorden uit: „Niets immers geeft den mens, die zich op de wereld om hem heen poogt te bezinnen, een zo gave voldoening, dan wanneer hij meent, die wereld met één centrale gedachte te hebben begrepen."

Des te merkwaardiger is het, dat Romein in zijn vele naoorlogse publikaties niet meer op deze centrale gedachte is terug gekomen — al mag niemand zich beklagen over een gebrek aan rijkdom aan nieuwe fundamentele gedachten in zijn naoorlogs werk. Wat mij in het bijzonder is opgevallen, is dat Romein nooit op het denkbeeld is gekomen de idee van de dialektiek van de vooruitgang op vruchtbare wijze in verband te brengen met zijn na de oorlog in een reeks van publikaties uitgedragen visie op de moderne beschaving als een afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon. Toen ik, al heel wat jaren geleden, in een gesprek dit denkbeeld tegenover hem opperde, reageerde Romein niet met de door mij verwachte geestdrift. Ik had het gevoel, dat de dialektiek van de vooruitgang in zijn denken uit het centrum naar een achtergrond van zijn bewustzijn was geschoven en hem nog maar zijdelings beroerde. In zijn „Gedachten over de vooruitgang", het opstel waarmee *Carillon der Tijden* opent en waarin de historische zowel als de theoretische aspecten van het vooruitgangsbegrip diepgaand worden besproken, heeft Romein de dialektische verspringing volkomen buiten beschouwing gelaten.

En toch lag het zo voor de hand, deze dialektiek in verband te brengen met de verhouding tussen Europa en Azië. Want in zijn opstel over de dialektiek had Romein het probleem gesteld: „of niet de achterlijkheid van de Europese, vergeleken bij de Byzantijns-Mohammedaanse kultuurkring verantwoordelijk gesteld moest worden voor de voorsprong, die Europa door het kapitalisme verkreeg". „De Europese achterstand werd een voorsprong, de Arabische voorsprong achterstand."

En ook in de verhouding van het Westen tot China oppert Romein de onderstelling, „dat de reeds zo vroeg bereikte voortreffelijkheid van het Chinese schrift een remmende invloed op de verdere ontwikkeling" heeft gehad.

Het heeft mij getroffen, dat Romein nooit — althans voorzover mij bekend — expliciet de konsekwentie van deze gedachtengang voor de huidige verhouding tussen het Westen en Azië heeft getrokken. Hij was zich volkomen bewust — het is een van de centrale gedachten van zijn *magnum opus*, dat helaas posthuum zal verschijnen — dat West-Europa omstreeks 1900 op het toppunt van zijn macht stond, en daarna zijn voorsprong moest prijsgeven aan andere, jongere machten. In de slotpagina's van zijn *Aera van Europa* schrijft hij: „Omstreeks 1900 komt voor de meesten volkomen onverwacht, voor de meesten ook in de vermomming van een tijdelijke inzinking, de omslag." „Twee mogendheden, beide ontsproten aan de Europese geest — de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie — groeiden Europa boven het hoofd — en het leeft voort in de schaduw van de gekruiste zwaarden dier twee groten."

Voorzover het om Rusland ging, had Romein al in zijn *Dialektiek*-opstel blijk gegeven de snelle modernisering die volgde op de revolutie van 1917 te zien als een „premie op achterlijkheid". Maar hij trekt de lijn niet door naar de huidige ontwikkelingen in Azië — hoeveel begrip hij ook had voor de groeiende betekenis van Azië in het wereldgeheel, en hoe open hij ook stond voor de dynamische krachten die zich daar openbaren, getuige de titel van zijn boek: *De eeuw van Azië*.

Op de een of andere manier kwam hij in zijn analyse, naar het schijnt, niet verder dan tot de vaststelling op een van de laatste bladzijden van *De Eeuw van Azië* dat „de afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon, die wij westerse beschaving noemen, in wezen over de gehele wereld verspreid is geraakt." En in de slotalinea van *Aera van Europa* werkt hij deze gedachte iets verder uit: „Door deze ontwikke-

ling heeft echter de „afwijking" in beginsel opgehouden een „afwijking" te zijn. Van Europa zelf uit, maar niet minder van Amerika en de Sowjet-Unie uit, is zij immers in beginsel door de hele wereld aanvaard. Van puur Europees standpunt bekeken kan het een zegen blijken. Als immers door het algemeenworden der afwijking op de duur ook in feite geen afwijking meer zal bestaan, zullen de delen der wereld elkaar kunnen naderen op voet van gelijkheid en uit die nadering, met behoud van het eigene, maar niet langer afwijkende, de wereldfederatie ontstaan, welke uiteindelijk de enige waarborg voor vrede en welvaart kan bieden." En ook in de voorrede tot dit werk vervolgt hij het toekomstbeeld niet verder dan tot deze gelijkschakeling van de Europese afwijking tot — ja waartoe? — eigenlijk tot een nieuw *Algemeen Menselijk Patroon!*

Maar waarom zouden wij ook dit proces van verbreiding van de „Europese afwijking" niet dialektisch kunnen doorlichten? Het is verleidelijk ook in deze verbreiding, in deze voortgaande evolutie, het element van verspringing op te sporen. In tegenstelling tot de profeten die mislukking van het Russisch experiment voorspelden „omdat de burgerlijk-kapitalistische faze er was overgeslagen", had Romein al ingezien dat „veeleer in dat (betrekkelijk) overslaan de voorwaarde voor het sukses" was gelegen. Welnu, wat ligt meer voor de hand dan de gedachte, dat de eigenlijk al sinds 1949 begonnen „grote sprong vooruit" in China van een nog lager niveau af begonnen — misschien wel tot dusver de grootste sprongmutatie uit de evolutie der mensheid — dit land op een punt zal kunnen brengen, alweer gelegen voorbij dat wat de Russen in hun stormachtige revolutie hadden bereikt? In wezen zegt Romein hetzelfde, wanneer hij in „China in World History" stelt, dat China minimaal in twintig en maximaal in dertig jaar geïndustrialiseerd zal zijn tot zulk een hoogte dat het zal worden „the biggest power in the Far East and, may be, even in the world in general" (*Comprendre* no. 19, p. 92).

En waarom zou daarna het element van menselijke

evolutie niet kunnen verspringen naar een ander achtergebleven gebied, bij voorbeeld India?

Evenmin als de heerschappij van het *Algemeen Menselijk Patroon* een hoge mate van differentiatie en dynamiek uitsloot, behoeft de verbreiding van de „afwijking" tot een egalisatie, tot een „gelijkschakeling" te leiden.

Ook voor West-Europa opent deze visie beloften. Hoe meer wij bezig zijn achtergebleven gebied te worden — al was het alleen maar doordat zo velen bij ons hun ogen sluiten voor wat zich in Azië en elders in de wereld afspeelt — hoe groter de kans, dat ook wij weer eens, te gelegener tijd, aan de beurt zullen komen voor een nieuwe sprong voorwaarts.

Dat niet iedere toestand van achterlijkheid een voorsprong verschaft, en dat de voorwaarden voor een verspringing nadere analyse behoeven, spreekt overigens vanzelf. Er zal soms zelfs een neiging bestaan, nadat de sprong eenmaal suksesvol is volbracht, de kloof die verleden van heden scheidde kleiner te zien dan hij was en daardoor, retrospectief, de continuïteit in het historisch besef van een volk sterker te accentueren dan de breuk met het verleden.

Daarom is het helemaal niet uitgesloten dat Aziatische geschiedschrijvers van de eenentwintigste eeuw de modernisering van hun land volstrekt niet meer in de eerste plaats zullen toeschrijven aan ontlening uit het Westen, in de zin van een verbreiding over de gehele wereld van een in West-Europa ontstane „afwijking", maar de nadruk zullen leggen op het interne en autonome karakter van dat moderniseringsproces.

Ik geloof, dat een visie op het wereldgebeuren als op een doorgaand dynamisch proces, waarin niet „dognatj" (inhalen) maar „peregnatj" (voorbijstreven) de typische vorm is waarin de evolutie zich voltrekt, ons ook een dieper inzicht kan verschaffen in het tijdsbegrip in de geschiedenis. Bij iedere herhaling van een historisch proces bestaat de tendentie om het tempo te versnellen; de tweede editie is gewoonlijk tevens een verbeterde uitgave van het oorspronkelijk model.

De mensheid leert van haar ervaring; maar de lessen worden niet geleerd door degene die de ervaring zelf beleeft, maar als regel door de buurman; zoals het tweede — en a fortiori ieder volgend — kind het onvergelijkelijk makkelijker heeft dan het eerste. De „short-cut" naar een nieuwe fase — bij voorbeeld van prae-kapitalistisch naar post-kapitalistisch — is wel verre van een onmogelijkheid te zijn, juist typerend voor de wijze waarop historische processen zich afspelen, met een overslaan van tal van omwegen en kronkelwegen die onontkoombaar waren in het oorspronkelijk model dat het perspectief naar een nieuwe toekomst opende.

Ik heb zo het gevoel, dat Jan Romein de dialektiek, daarin bestaande dat een discipel en bewonderaar, aangrijpend bij een vroeger stadium in zijn levenswerk, dit tracht te brengen voorbij het punt waar hij zelf was aangeland, had kunnen appreciëren. Want hij heeft nooit willen doceren, in een kant en klaar systeem, maar alleen bevruchten.

In deze geest heeft de redaktie van De Nieuwe Stem in deze speciaal aan Jan Romein gewijde afleveringen hem het hoogste tribuut willen brengen, waarover de erfgenamen van een grote geest beschikken: voortzetting van zijn werk, met alle dialektiek die dit begrip inhoudt.

Fr. de Jong Edz.

AFSCHEID VAN JAN ROMEIN

Als ik hier [1] spreek als leerling van Magister Romein, en daarom ook, voor zover in mijn vermogen ligt, namens de leerlingen, is het dienstig te beseffen, hoe zéér velen zijn leerlingen te eniger tijd zijn geweest.

Het gehele Nederlandse volk, dat hij op nieuwe wijze de weg wees náár zijn historie en dóór de verwarde wereld van voor 1940; de grote kring van „het lezend publiek", dat, geboeid de gebeeldhouwde zinnen en de uitleg van historische patronen volgde — diegenen ook, die destijds opgeleid werden voor de acte Middelbaar Geschiedenis; én Romeins studenten uit de laatste kwart eeuw. En dan mag daarbij niet vergeten worden, dat zijn stem althans in Indonesië als stem van een Nederlander weerklank gevonden heeft.

Een zo grote schare te boeien is alleen mogelijk door een uitgebreid en veelzijdig oeuvre — een oeuvre dat weer alleen mogelijk is door een levenslange toewijding én door een levenslang gegrepen zijn door alle aspecten van het menselijk leven en samenleven; door een begrijpende liefde ten slotte voor de mens en zijn lot. Toewijding, gegrepenheid, liefde — die zijn het, die zijn leerlingen, waar en wanneer ook, zó ervaren hebben, dat ze zich als persoonlijk aangesproken konden gevoelen. Is het wonder, dat bij allen, die eens Romeins hand de weg heeft gewezen in de „Hof der Historie", de dankbaarheid zich uit in droefenis?

Leerlingen in engere zin, dat waren toch wel de studenten. Wanneer de geschiedenis, zoals die thans aan onze universiteiten onderwezen wordt een ander gezicht heeft dan 25 jaar geleden, is dat mede het werk van Romein geweest — en op de middelbare scholen werkt dat door. Voor Romein toch wás, en

voor zijn leerlingen wérd daardoor, de geschiedenis een proces eer dan een reeks feiten — een voortdurend als een probleem van tegendelen te benaderen proces. Daarbij is alweer alle menselijke activiteit betrokken. Zo was er reeds iets van wat hij naderhand „integrale geschiedenis" zou noemen, naast de spanning der tegendelen, de dialectisch verbondene op de eerste colleges merkbaar. Zij werden juist daarom boeiend; en het bleef zo, de jaren door, waarin ons meer en meer de gedachte bewust werd, die het verhaal droeg. Want het speuren naar het verhaal stond op de voorgrond. Dat Romein, zoals hij zelf wel zeide, geen spreker, maar eer een schrijver was — het bleek ons, die eerste studenten niet: voor ons was hij de heldere docent.

Die eerste colleges — wij waren verbaasd meer dan verblijd aanvankelijk met de lange lijst van boeken, die „Apparaat" heette. „Apparaat", het was de naam, die eerst recht zinvol werd, toen na de oorlog Romeins leerstoel niet meer uitsluitend het vaderlands karakter droeg. „Apparaat" immers duidt op methode, op wijze van benaderen. En juist nu de stof zo groot geworden was, in ruimte, in tijd en in begrip, juist nu de historie er een dimensie bijkreeg en naast literarisch ook sociaalwetenschappelijk waardevol werd, en daardoor weer het niet stellen kon zonder maat en getal, juist toen werd een waarlijk theoretisch doordacht apparaat nodig — dat woord nu gebruikt in de ruimste zin. In „provincies" ingedeeld, werd ons de theoretische geschiedenis onderwezen.

Verblijdend, en ook wel verbazend, was voor veel van die studenten van het eerste uur de allereerste persoonlijke ontmoeting met de meester. Niet de ketterjager troffen zij, waarvan hij de naam zo ten onrechte gekregen had, doch de man, die, juist omdat hij éénmaal door een richting gevende overtuiging gegrepen was zich de persoonlijke richting ván, en de eerste uitinkjes van een zelfstandig verwerken van de stof dóór zijn pupillen zich kon aantrekken. Hoe bleek de waarheid van het gezegde van de door ons beiden bewonderde Saks, dat juist het historisch materialisme

in staat stelt tot ruime waardering voor de eigen plaats van één ieder naar zijn sociale en ideeënmatige achtergrond! Kon het — zo voeg ik er aan toe — ook anders bij iemand, die zich zo intensief met het moeilijkste der geschiedgenres heeft bezig gehouden — de biografie?

Van deze persoonlijke waardering kunnen het best getuigen, zij, die aan zijn lange tafel sedert 1945 de privatissima bijwoonden. Nog méér kunnen dat zij, wier boeken in zijn kast een tot het allerlaatst toe groeiende rij vormden, en die zijn promovendi waren. Voor hen werd hij vaak in de lange gesprekken van leermeester tot vriend. Zo ooit, dan bleek bij die gelegenheden de toewijding, de gegrepenheid door het onderwerp en die mate van ruime mensenliefde, waardoor de promotor zonder enige vorm van inmenging of pressie zijn correcties ter discussie stelde.

Deze vriendschap en deze leiding ervaren te hebben, stemt hoofd en hart tot een dankbaarheid, die, al zal de weemoed van vandaag voor immer haar begeleidster zijn, blijvend is — zó blijvend als die dankbaarheid waarvan Romein zelf getuigde in zijn majestueuze rede voor P.C. Hooft. Diens onvoltooid werk betreurende, wéét hij hem bovenal dánk: de historicus, de vernieuwer, de strijder.

Dat was in de jaren van direct na 1945, toen niemand aan de droom van een betere wereld ontkwam. Zeker hij niet, die zijn leven lang, door het heden gegrepen, de historie verhoor afnam om de toekomst beter en schoner te kunnen bouwen.

Romeins invloed was groot in die jaren. Nieuwe vormen en gedachten, door hem mede gestimuleerd, werden tot waarheid in de universitaire gemeenschap. De Politiek-Sociale Faculteit was er één van. Het is een blijde taak, dáár de geschiedenis in zijn geest te mogen doceren.

Leerlingen in nog engere zin dan de studenten, en kleiner in getal, dat zijn wij, wier hart met hem trok naar de theoretische geschiedenis, zijn eigen schepping en tevens zijn laatste, al te kort vervulde leeropdracht. Maar het zijn ook leerlingen in wijdere zin juist, die

hier onder te begrijpen zijn, nu over de gehele wereld de theoretisch-systematische benadering der historieproblemen beproefd wordt.

In klein werkverband bijeen, hebben wij ons gebogen over de mogelijkheid geschiedenis in „integrale" zin te schrijven. En de fundamenten werden gelegd voor een groot internationaal werk: de beredeneerde bibliografie — alweer en niet toevallig: een „apparaat" — der theoretische geschiedenis.

Romein zette zich daarnaast tot de practijk, tot de uitvoering van wat hij theoretisch doordacht had, of liever hij trachtte naar de wezenlijke eenheid van het doordachte en het gevondene. De wending van alle menselijke activiteit in denken en handelen, die zich in het Europa van omstreeks 1900 voltrokkken heeft, werd hem het werkgebied der integrale geschiedschrijving. Het was hem een jarenlange taak, te laat helaas een arbeid voor een levenswerk . . . Onaf is het blijven liggen.

De bibliografie voor de theoretische geschiedenis is nog juist onder Romeins leiding het stadium van het experiment te boven gekomen. Zij wacht op onze verdere aanpak.

Het werk is onvoltooid gebleven, zoals het verleden altijd — naar Romeins eigen les — onvoltooid blijft, wil hét, willen wij, kunnen leven in het heden. Maar wie de opdracht van zijn tijd verstaat, werkt aan de telkens wisselende voltooiing. Het boek der historie wórdt geschreven, daarom; zoals ééns het geschiedboek der oud-perzische koningen, waarvan Romein, altijd indachtig het algemeen patroon der mensheid, mij eens dichtte:

Het weefsel der sâhnames wórdt geweven,
Al glijdt mijn hand straks van het weefgetouw.
Eens zal ook jóu, mijn vriend, het licht begeven —
Wat nood? Wie of het weeft is om het even.

Magister Romein, Gij hebt wél geweven — al hadden wij zielsgraag méér, nóg meer van Uw hand gezien. Nu zullen wij, Uw leerlingen, geïnspireerd door

„al wat menselijk en eeuwig is aan Uw geest", Uw taak trachten over te nemen.

Door Uw werk, het vele, het veelvuldige, het kundige, dat wil in wezen zeggen, door Uw toewijding; Uw gegrepenheid en Uw liefde, zijt Gij — óók Gij — een erflater van onze beschaving.

Magister Romein, Gij hebt de opdracht van Uw tijd vervuld.

Beste Jan, heb daarvoor dank.

1 Rede uitgesproken op Westerveld op 20 juli 1962 ter gelegenheid van de crematieplechtigheid van Jan Romein.

INHOUD:

J. Presser, De Amsterdamse school 687

I. Schöffer, Jan Romein en de geschiedenis van Nederland ... 692

M. C. Brands, Romein en het buitenland 708

R. F. Beerling, Romein en de dialektiek 719

E. E. G. Vermeulen, Aspecten aan Jan Romein als theoreticus van de geschiedenis 727

Ph. de Vries, Romein en de historische realiteit 744

W. F. Wertheim, De dialektiek en de Europese afwijking ... 754

Fr. de Jong Edz., Afscheid van Jan Romein 760

Let op het nieuwe gironummer
2 5 2 6 4 6
waarop het abonnementsgeld gestort moet worden !